Atlas van de Nederlandse klankontwikkeling (ANKO). Aflevering 2

Jo Daan en M.J. Francken

bron
Jo Daan en M.J. Francken, *Atlas van de Nederlandse klankontwikkeling (ANKO). Aflevering 2*. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Amsterdam 1977

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/daan001atla02_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

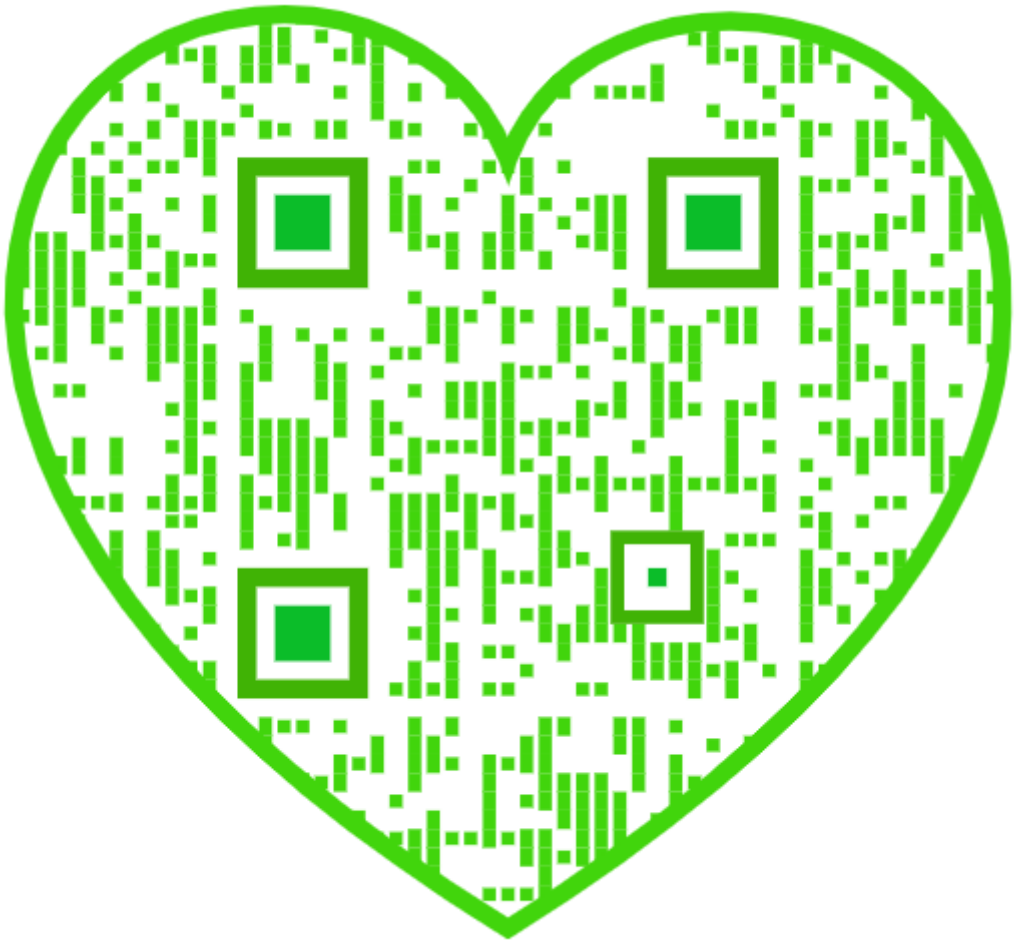

Een woord vooraf

Deze tweede aflevering is typografisch, ook wat het uiterlijk van de kaarten betreft, gelijk aan de eerste. De tekst is naar inhoud echter anders. De ‘algemene lezer’, voor wie deze atlas is bedoeld[1)], zal er meer moeite mee hebben, zoals het ook de auteurs is vergaan. Misschien zal deze lezer zich afvragen of hij niet is opgeofferd aan een schijnbaar of reëel wetenschappelijk niveau.

De oorzaak van dit verschil ligt vooral in het gebruikte materiaal. Voor de eerste aflevering zijn hoofdzakelijk gegevens uit vragenlijsten gebruikt. Deze worden meestal ingevuld door niet-taalkundigen, met gebruikmaking van de letters van het alfabet, en geven daardoor een vereenvoudiging van de klanksystemen door gebrek aan bruikbare symbolen of door ‘fonologisering’. De tweede echter ontleent het materiaal aan de Rnd, waarin de gegevens in fonetisch schrift, aangevuld met diakritische tekens, zijn genoteerd. De auteurs hebben getracht deze gegevens in meer algemeen bekende te ‘vertalen’, voor zover het ze mogelijk was; daarbij hebben ze hun onzekerheid en onkunde niet verbloemd. In verband hiermee wordt in de tekst, onder verwijzing naar oudere literatuur, slechts een beknopte samenvatting van de daarin geponeerde theorieën gegeven; daarnaast en daarna wordt ook wel een eigen visie ontwikkeld, die door dit unieke materiaal werd ingegeven.

Het was een uitdaging om te proberen in deze gegevens de foneemsystemen te vinden. De verrichte arbeid tot een eerste aanzet hiertoe was echter al zo veelomvattend dat het hierbij moest blijven, we konden te veel vragen die we ons stelden, niet beantwoorden. We hopen dat anderen met gebruikmaking van deze voorarbeid verder zullen komen.

1) K. Heeroma, Een woord vooraf. In: ANKO afl. 1 (1972) blz. 7.

Inleiding

In de eerste aflevering zijn, na de ingweoonse verschijnselen toegelicht aan *ladder* (krt. 1), *bracht* (krt. 2), *vogel* (krt. 3) en *rug* (krt. 4), de wgm. *â* en *ô* behandeld, evenals de ontwikkeling ervan onder invloed van een umlautsfactor. Bij *waard* (krt. 10) werd de ontwikkeling van de wgm. *e* besproken in vergelijking met wgm. *a*, beide in de positie voor *r*; de vergelijking van de kaarten 5 (*schaap*) en 6 (*laten*) met 10 geeft enig inzicht in het al of niet samenvallen van de klinkers die uit de westgermaanse zijn ontstaan, en daarmee in de foneemsystemen.

In deze tweede aflevering worden de wgm. *î* en *û* en de tweeklanken wgm. *au* en ogm. *ai* en *eu* behandeld, en de ontwikkeling onder invloed van een mogelijke umlautsfactor van *ai* en *au*.

Het gebruikte materiaal maakte het mogelijk meer dan vroeger aandacht te besteden aan splitsing van fonemen en samenval van ontwikkelingsproducten, wat voor de foneemsystemen van het Nederlands en de streektalen van betekenis kan zijn.

De kaarten geven de verspreiding van de ontwikkelingsproducten in één woord, zoals in de eerste aflevering; ook hier wordt in de tekst meer informatie gegeven over de verspreiding in andere woorden en in een andere fonetische positie. Op verschillen als gevolg van de fonetische positie en van andere factoren die zelden of nooit een eenduidige verklaring mogelijk maken, wordt gewezen; de verantwoording van de keuze van het woord is in de tekst gegeven.

De volgorde van de kaarten 11-20 is minder bepaald door de wgm. vocaal waaruit de klinker in de besproken woorden is ontstaan dan door de positie van de ontwikkelingsproducten in verband met de foneemstelsels. Bv.: *zuur* (krt. 11) geeft in de eerste plaats de verspreiding van de palatalisering van wgm. *û, uit* (krt. 12) die van de zogenaamde dif-

tongering van de klinker die uit deze wgm. *û* ontstond, maar de vergelijking met *duur* (krt. 13), dat in het Nederlands hetzelfde foneem heeft als *zuur* en een ander als *uit*, geeft een indruk van de invloed van de fonetische omgeving op verschillende vocalen uit een oudere periode. *Gelijk* (krt. 14) en *gieten* (krt. 15) zijn achter elkaar behandeld om het feit dat er bijna in geen enkele streektaal samenval in één foneem heeft plaats gehad; de klinkers *ij* en *ie* ontstonden uit resp. wgm. *î* en ogm. *eu*. In de bijbehorende tekst wordt de toestand van het middelnederlands besproken, waar de beide klinkers soms op dezelfde wijze gespeld worden. De vergelijking van deze kaarten maakt het onmogelijk aan samenval in één middelnederlands foneem te denken. Door andere Neerlandici is hierop eerder gewezen; wat hier gegeven wordt betekent een stevige ondersteuning van deze opvatting; de meningen over de fonetische realiseringen zijn verschillend (motieven voor monoftong bij Van Loey 1968 § 69).

Uit (krt. 12) en *gelijk* (krt. 14) horen niet alleen resp. bij *zuur* en *gieten*, maar ook bij elkaar, omdat ze beiden een illustratie geven van de zogenaamde diftongering. De verspreiding van de ontwikkelingsproducten, vooral in zuidelijk Brabant, vertoont zoveel overeenkomst dat niet alleen de kaart van *uit*, maar ook die van *gelijk* Ryckeboers visie ondersteunt.

Stenen (krt. 16) en *klein* (krt. 17) volgen op elkaar, de klinker in beide woorden is ontstaan uit ogm. *ai*; het verschil in ontwikkeling wordt zowel in een mogelijke umlautsfactor als in de fonetische positie gezocht. Om een verschil als gevolg van de tweede factor te elimineren zijn woorden gekozen waarin de klinker voor dezelfde medeklinker staat; het was niet te vermijden dat dit een *n* is, die ook een diftongerende invloed kan hebben. In de tekst wordt verwezen naar andere publikaties waarin de mogelijke gevolgen van de fonetische positie in ogenschouw worden genomen. Deze twee kaarten hebben de grootste moeilijkheden voor de interpretatie gegeven. Het ‘lezen’ van de fonetische tran-

scriptie als de weergave van een foneem in het systeem van een streektaal is een hachelijk karwei als men dat systeem niet kent. De fonetische tekens samen met de diakritische geven aan: een nauwe palatale klinker en palatale klinkers die iets wijder zijn, naast diftongen die minder moeilijk te interpreteren zijn. Een ordening volgens de fonetische samen met de diakritische tekens leverde een chaotisch taalgeografisch beeld dat geen enkele informatie gaf. Op advies van Prof. Dr. J. Goossens hebben we dit beeld gecorrigeerd door de diakritische tekens meer in de interpretatie te betrekken dan we tot nu toe hadden gedaan. Vooral op kaart 16 ontstond een indeling die een fonologische meer benaderde. In West-Vlaanderen zowel als in Brabant is de klinker in *stenen* de nauwste palatale vooaal van het foneemsysteem, maar in het eerste gebied is de fonetische realisering wat wijder. Dit laatste verschil tussen West-Vlaanderen en Brabant is op de kaart uitgedrukt, maar een aantal fonetische notaties binnen deze gebieden zijn volgens fonologisch inzicht gecorrigeerd. De verantwoording van deze handelwijze is elders gegeven[1)]. De plaats van de klinker in *stenen* in de foneemsystemen van de westelijke Noordbrabantse dialecten bleef onduidelijk en er zijn geen monografieën gepubliceerd die steun gaven om tot een inzicht te komen. Daarom kon de methode die voor de Kempense dialecten was toegepast, hier niet verder gevolgd worden. Uit eigen onderzoek was ons bekend dat de klinker van *stenen* in het gebied tussen de grote rivieren ten noorden van Noord-Brabant zeker niet de nauwste realisering van het fonologisch systeem is, maar we konden niet uitmaken of ergens een grens is, en zo ja waar, tussen het Kempense systeem en dat van de Rivierenstreek. Er zijn in Noord-Brabant daarom geen correcties op de fonetische notaties van de Rnd gemaakt en het is in onzekerheid gelaten welke plaats de klinker in *stenen* in het fonologisch systeem in dit gebied inneemt; we hopen dat dit door een kenner van de West-

1) Jo Daan, De RND en de ANKO. - TT 28(1976) 102-109.

Noordbrabantse dialecten vastgesteld kan en zal worden.

Boom (krt. 18) en *dood* (krt. 19), waarvan de klinkers zich uit wgm. *au* hebben ontwikkeld, gaven eveneens problemen voor de interpretatie van de diakritische tekens. Voor een groot deel van het westelijke gebied, waar allofonen door de volgende medeklinker voorkomen, kon gebruik gemaakt worden van oudere monografieën en van eigen voorstudies.

Aan de verschijnselen palatalisering en umlaut is in de oudere literatuur veel aandacht besteed; daarnaar wordt verwezen in de tekst van afl. 1, blz. 59-67 (*groen* krt. 7, *laag* krt. 9); in de tekst van afl. 2 worden deze onderwerpen slechts beknopt behandeld (*geloof* krt. 20). Alleen aan de mogelijke umlaut in *klein* is uitvoerig aandacht besteed en er is naar literatuur verwezen in verband met de bijzondere problematiek.

In vroegere publikaties is weinig aandacht besteed aan de invloed van de volgende consonant, dentaal of labiaal/velair. Weijnen (1966 § 70) somt gevallen op van allofonen in deze posities, die hij heeft ontleend aan studies die zich tot een of enkele streektalen beperken. Vóór hem had Te Winkel (1899-1901, 1e afl. 78) het vermoeden uitgesproken dat op de Noord-West-Veluwe en in de Neder-Betuwe verschillende realisering van wgm. *â* door de volgende consonant veroorzaakt zou zijn. Nu we beschikken over kaarten van wgm. *â* in *schaap* (krt. 5), *laten* (krt. 6), van wgm. *ô* in *boek* (krt. 8), *voet* (tekstkaart VII), van wgm. *au* in *boom* (krt. 18), *dood* (krt. 19) en de studie van Van Loey (1967) is er materiaal voldoende om de uitspraak van Weijnen dat het verschijnsel in het noordoosten praktisch onbekend is, te toetsen.

Op onze kaarten verschijnen allofonen, veroorzaakt door een volgende dentaal, resp. labiaal/velair, bij wgm. *â* en *au* het meest opvallend in het westen en zuiden: geheel West-Vlaanderen heeft allofonen voor wgm. *au*, een deel ervan voor wgm. *â*; op de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden komt het verschijnsel voor bij wgm. *au*, evenals in West-

Friesland; de Noord-West-Veluwe, de Neder-Betuwe en een klein gebied in Zuid-Brabant vertonen het bij wgm. *â*; Limburg bij wgm. *au*. In het laatste geval vindt men het ook in het Bilt in Friesland, in Midsland op Terschelling en op Ameland, in de Friese steden en in de Stellingwerven. Hiermee zijn alleen de meest opvallende gebieden opgesomd, daarnaast kennen verscheidene plaatselijke dialecten het (Weijnen 1966 § 70). Door de kaarten 5 en 6 wordt de indruk gewekt dat ook Zuid-Holland en Noord-Holland benoorden het IJ bij wgm. *â* verschil maken, maar deze indruk is vermoedelijk onjuist en te wijten aan de verschillende herkomst van het materiaal, dat voor *schaap* aan vragenlijsten, voor *laten* aan de Rnd werd ontleend. Het is echter zeer waarschijnlijk dat in Holland tussen IJ en Nieuwe Waterweg-Lek het verschil bestond bij wgm. *au*, wat geconcludeerd kan worden uit de relicten (Daan 1965 krt. 1).

Op grond van deze verspreiding (in dialecten van het westen en zuiden, en in het noorden in die dialecten die met waarschijnlijkheid of zekerheid door het Hollands beïnvloed zijn, zoals het Bilt en de Friese steden) mag men wel veronderstellen dat deze westelijke dialecten het meest gevoelig waren voor de invloed van de volgende consonant.

In dit verband is het bijzonder jammer dat de beide kaarten van wgm. *ô* (*boek* krt. 8 en *voet* tekstkrt. VII) niet het bestaan van allofonen vertonen, doordat beide op materiaal uit vragenlijsten zijn gebaseerd. Heeroma (1935) geeft allofonen bij wgm. *ô* in de genoemde posities in de dialecten van Marken, Zandvoort, Huizen, Noordwijk aan Zee, Katwijk aan Zee en Scheveningen, naast bij wgm. *au* in Callantsoog, Petten, Egmond aan Zee, Volendam en Aalsmeer. Zandvoort kent het verschijnsel ook bij wgm. *au*; Van den Berg (1959, 23-24) gaat vrij uitvoerig op het verschijnsel en de verspreiding ervan in Holland en Zeeland in.

Voor oudere perioden van het Nederlands worden we over dit verschijnsel vrijwel niet ingelicht. In de middelnederlandse periode werd wel de spelling *ou* voor labiaal en ve-

lair gebruikt naast *oe* voor dentaal (Van Loey II 1968 § 85, Hellinga 1938 vlgg.). En volgens Caron (1946, 85) vermeldt Spieghel het in de Twe-spraack impliciet.

Op grond van de verspreiding is de verleiding groot het verschijnsel van het voorkomen van allofonen voor resp. dentaal en labiaal/velair te beschouwen als een dat in het oosten en noorden niet voorkomt. Maar raadpleging van monografieën leert dat ook dialecten in het Friese gebied waar een Hollandse invloed zeer onwaarschijnlijk is, deze invloed kennen. Terschelling heeft 'voor bepaalde consonanten' *oo* voor wgm. *au* (G. Knop, De spraakkunst der Terschellinger dialecten 1954, § 119), Hindelopen heeft *baan, blaat, graat* (met een naslag na de klinker) naast *aig, baim* (T. van der Kooy, De taal van Hindeloopen, 1937, 24, 27).

Tenslotte is het ook twijfelachtig dat het noordoosten het verschijnsel niet kent. Kaart 18 en 19 vertonen in het noordoosten van Twente een verschil, dat ook het gevolg van de positie is.

Het enige dat met een schijn van zekerheid gezegd kan worden is, dat het verschijnsel van allofonen in de posities voor dentaal en labiaal/velair veel meer lijkt voor te komen in de westelijke dialecten, en het duidelijkst is bij de ontwikkelingsproducten van de wgm. *au*.

Weijnen sprak niet van onbekend, maar van 'praktisch' onbekend in het noordoosten, en daarmee heeft hij gelijk gehad. Het is echter een grote vraag of de verschillende invloed van dentalen en labialen/velairen niet een veel algemener verschijnsel is, dat niet tot Nederlandse of zelfs Germaanse dialecten beperkt is.

We zijn op dit verschijnsel wat uitvoeriger ingegaan, omdat het door ons gebruikte materiaal dit mogelijk maakte; of het belangrijk is voor de foneemsystemen weten we niet, de invloed ervan moet echter niet uitgesloten geacht worden.

Voor verdere gegevens over materiaal, kaarten en bewerking verwijzen we naar de inleiding van afl. 1.

Tenslotte vermelden we hier nog de medewerking en de

steun van drs. H. Ryckeboer, die de ontwikkeling van de klinker in *uit* beschreef en van een nieuwe dimensie voorzag, die we in zijn voetspoor ook in de ontwikkeling van de klinker in *gelijk* meenden te herkennen. Door zijn kennis van de Vlaamse dialecten en door contrôle van onze gegevens heeft hij een groot aantal fouten kunnen voorkomen.

Toelichting bij gebruikte termen en spelling

1. *Termen*:

Klinkers: de termen *voor-, achterklinker* zijn op dezelfde wijze gebruikt als in Van den Berg (1972). Als variant van *voorklinker* is gebruikt: *voorvooaal*, als varianten van *achterklinker* zijn gebruikt: *achtervooaal, velaire vooaal*.

Nauwe, wijde klinker: gesloten, meer open klinker.

Neutrale klinker: [ə] (Van den Berg (1972) 32).

Scherp- en *zachtlange oo*: *scherplange oo* is ongeveer de Nederlandse *oo* voor *r, zachtlange oo* is ongeveer de Nederlandse *oo* in andere positie. De fonetische realisering is niet overal dezelfde, maar als een dialect een *scherp-* en *zachtlange oo* heeft, zal de eerste veelal ontstaan zijn uit een wgm. *au*, de andere uit een korte klinker.

Sleeptoon en *stoottoon*: distinctief kenmerk van de Limburgse dialecten; verschillend intonatieverloop binnen een lettergreep. Zie voor deze begrippen Jongen (1972).

Tweeklanken:

Een tweeklank kan *oneigenlijk* zijn, d.w.z. dat het fonologisch een monoftong is, maar in de fonetische realisering een verloop naar de neutrale klinker vertoont. In de diachronische ontwikkeling kan een *oneigenlijke diftong* een echte diftong worden, de monoftong en de naslag gaan sterker verschillen in fonetische realisering; anders gezegd: de *niet-* of *weinig-gedissimileerde diftong* wordt tot een *gedissimileerde* of *sterk gedissimileerde diftong*.

Verandering van klinkers en tweeklanken:

De termen *centreren* en *medialiseren* worden beide gebruikt als een voor- of achterklinker (een monoftong of een element van een diftong) verandert op zo'n wijze dat het gedeelte van de tong waar deze het gehemelte het dichtst na-

dert meer naar het midden van de mond (meer naar voren of meer naar achteren) wordt verplaatst. Dit gaat wel gepaard met verlies van de lipronding.

2. *Fonetische tekens*:

In de tekst zijn de fonetische tekens tussen [ ] geplaatst. Deze zijn alleen gebruikt als een grotere fonetische nauwkeurigheid nodig was.

Het fonetische systeem is dat van de Rnd. Het is afgedrukt in E. Blancquaert, Na meer dan 25 jaar dialect-onderzoek op het terrein (1948) en in elk deel van de Rnd. Dezelfde tekens worden ook gebruikt door Van den Berg (1972), met één afwijking: de klank van Nederlands hond wordt in het systeem van de Rnd aangegeven met [*ʊ*] en niet met het minder duidelijke teken [*o*] dat Van den Berg gebruikt.

3. *Spelling in de legenden*:

Daar een fonetische spelling misleidend zou zijn door het suggereren van een te grote nauwkeurigheid, die hier onmogelijk is, sluit de spelling zoveel mogelijk aan bij die van het Nederlands. Een enkel teken in gesloten lettergreep geeft een zogenaamde ongespannen klinker aan. Op kaart 12 b.v. moet men de klinker van *ut* ongeveer als die van *put* realiseren, die van *öt* als die van *Köln*, die van *et* als de klinker van *pet*; op kaart 13 is de klinker van *dir* ongeveer die van *pit*, en op kaart 18 die van *bōm* ongeveer die van *hond*, maar langer.

In open lettergreep en voor een volgende ə kon dit systeem niet doorgevoerd worden. Op kaart 16 en 18 is de klinker van *pit* gespeld met *ɪ* (i zonder punt erboven). Dus *stīn* geeft aan dat de klinker van *pit*, maar lang, bedoeld is, *stin* heeft de klank van *piet* en *stīēn* heeft dezelfde *ie*, maar iets langer. Op kaart 18 duidt *bōəm* op de onge-

spannen klinker van *hond* of *kok* (het verschil is in dit geval niet belangrijk), iets langer dan in het Nederlands en gevolgd door een naslag, en *bīəm* duidt op de klank van *pit*, maar iets langer en met naslag.

Toelichting bij de kaarten

11 en 12. palatalisering en diftongering van wgm. *û*: *zuur, uit*[aant. aant.]

De stamklinker in *zuur* en *uit* heeft zich ontwikkeld uit een lange, nauwe geronde achtervocaal. Schönfeld (1970 § 69) neemt aan dat de wgm. *û*, sedert de periode van het onl., in het zuiden en westen van ons taalgebied werd gepalataliseerd tot [*y*.] en dat de mnl. klank lang was.

Palatalisering:

Op kaart 11 wordt het gebied met gepalataliseerde klinker aangegeven met cirkeltekens, de niet-gepalataliseerde met lijntekens. Ook het aangrenzende Duitse gebied heeft niet-gepalataliseerde klinker. Er is duidelijk een oostwestverdeling te constateren, afgezien van enkele uitzonderingen, waarop we later terugkomen.

De gepalataliseerde, niet-gediftongeerde klinker komt in het hedendaags Nederlands alleen voor in de positie voor *r* en, in de schrijftaal, nog in enkele woorden in een andere positie: *nu, duwen, huwen* (De Schutter 1968) (een uitzondering vormt *schuieren* dat met gediftongeerde klinker uit het Duits werd ontleend; in deze taal diftongeerde de wgm. *û* ook voor *r*: vgl. *muur/Mauer, zuur/sauer;* in woorden als *luier, uier* ontstond de diftong door wegval van *d* (Zie Heeroma 1936, Weijnen 1951)).

Over het ontstaan en de verbreiding van de palatalisering zijn vier hypotheses als de belangrijkste te vermelden:

1. Kloeke (1927, 122) neemt aan dat de *uu*-uitspraak (dus de palatalisering van *û*) van buiten het taalgebied is geïmporteerd. Hij baseert deze mening op de gebruikssfeer van de woorden die *oe* bewaard hebben; dat is de intimiteit van het gezin en, zoals hij het noemt, ‘het dagelijksch vocabu-

larium der arbeidende en der lagere volksklasse'. Enkele van zijn voorbeelden uit de eerstgenoemde sfeer zijn: *snoes, poezelig, doezelig, vertroetelen*, uit de tweede: *loens, loer, roest, smoel, stoer*.

Decennia lang is aangenomen dat de ontwikkeling van een palatale klinker uit wgm. *û* door ontlening uit het ofr. in het onl. is gekomen (volgens Gijsseling 1961, 51, vóór 1187), en vanuit het zuiden verder naar het noordwesten is doorgedrongen. Het oosten van ons taalgebied zou de wgm. klank hebben bewaard.

2. Autochthone ontwikkeling van een palatale vocaal wordt aangenomen door Van Loey (1961). Zonder een sluitende verklaring te geven wijst hij op een aantal belangrijke verschijnselen in Zuidnederlandse dialecten, waarvan de volgende drie voor de verklaring van een autochthone ontwikkeling belangrijk zijn en die door de voorstanders van de expansie van de palatalisering niet in het betoog zijn betrokken:

a. Het verschijnsel dat de, door umlaut ontstane, palataalgeronde [*y*] waarschijnlijk zelden rijmt op de [*y*] die ontstaan is in gevallen waar geen umlautsfactor aanwezig was. En ook dat de [*y*] ontstaan uit ogm. *eu* vaak ook niet rijmt op een van de beide andere [*y*]'s, althans niet in de bronnen uit de 14e eeuw (blz. 160).

b. Het verschijnsel dat in de Zuidnederlandse dialecten zowel het diftongisch karakter als de medialisering fonologisch relevante eigenschappen zijn. Zo heeft het dialect van Leuven [*u.*] in *water*, [*u̯ˈ*] in *hoed*, [*u̯ˈə*] in *brood*. De klank in *hoed* is een gemedialiseerde of gecentreerde [*u.*] die zonder lipronding wordt uitgesproken en op degeen die dit kenmerk niet kent, de indruk maakt een palatale vocaal te zijn. In *brood* is het diftongisch karakter van de klinker fonologisch relevant. We noemen hier slechts een voorbeeld van een verschijnsel dat in vele andere Zuidnederlandse dialecten voorkomt. Niet overal echter zijn deze beide kenmerken fonologisch relevant; de klinkers die hierdoor worden onderscheiden zijn soms geen fonemen, maar

slechts allofonen.

c. Het fonetisch verschil in eindprodukt tussen de door umlaut ontstane klank en die door spontane palatalisering. In Brabantse dialecten waar umlaut van lange vocalen, in dit geval speciaal van [*u.*], optrad, is er verschil in ontwikkeling en in eindprodukt van de door umlaut ontstane en van de spontaan ontstane palatale vocaal (blz. 155 vlgg.).

Voor de verklaring wijst Van Loey de structurele verklaring af in een uitvoerige uiteenzetting over klinkersystemen van Oostvlaamse en Zuidwestbrabantse dialecten, waarnaar we hier slechts kunnen verwijzen. Van Loey's hypothese van een aanvankelijke medialisering (centrering) van [*u*] gevolgd door palatalisering vinden we eveneens bij Beyer.

3. Beyer (1964) komt tot de hypothese dat de spontane palatalisering, dwz. zonder dat een umlautsfactor aanwijsbaar is, een autochthone ontwikkeling is geweest in een groot deel van het Germaanse taalgebied. Hij heeft, uitgaande van de situatie in de Elzas en Baden, verondersteld dat het proces zich heeft afgespeeld in twee stadia; in het eerste werd de wgm. *û* gecentreerd; in het tweede zette deze ontwikkeling zich voort totdat het palatale stadium was bereikt. Hij neemt aan dat het begin van het eerste stadium vóór 1200 ligt en dat de palatalisatie zich voltrokken heeft in de 13e en 14e eeuw. Hij is overtuigd dat tegenwoordig aanwezige palatalen relicten zijn van een vroegere, veel uitgestrekter verbreiding.

4. Heeroma (1965) trekt de door Beyer getrokken lijnen door, ter verklaring van verschijnselen, waarvan één door onze kaart 11 wordt gegeven. De daar gegeven verdeling van gepalataliseerde en niet-gepalataliseerde vocaal kan niet geheel verklaard worden door invloed vanuit het westen. De gevallen met (*y.*) in het Friese gebied kunnen weliswaar het gevolg zijn van ‘Hollandsche expansie’ (de steden en het Bilt), maar deze verklaring is niet bruikbaar voor het gebied van noord-Groningen met vele kleine, geïsoleerd liggende dorpen. Heeroma neemt aan dat het gehele noordoosten een palatale vocaal heeft gehad, die door hem vroeg-fran-

kisch wordt genoemd en die daar doorgedrongen is vanuit het zuiden. In het oosten is de [*u*.] later weer hersteld, in het noorden door een Westfaalse, in het zuiden door een Rijnlandse expansie. Niet in elk woord is deze import-[*u*.] evenver doorgedrongen. Onze kaart van *zuur* geeft het grootste gebied waarin het gebeurd is, in woorden als *muur* en *duren* is de her-import veel minder ver naar het westen gekomen. In het zuiden valt de oostgrens van de palatalisering ongeveer samen met de Uerdingerlinie, een bewijs voor Heeroma dat in beide gevallen eenzelfde expansiecentrum actief is geweest.

Tekstkaart IX

Op tekstkaart IX zijn de opgaven aangegeven waarvan de spelling een naslag aangaf. Zover is na te gaan heeft deze nergens fonologische relevantie. Een groot aantal van de gegevens vormt echter duidelijke gebieden. Indien deze naslag geen fonologische relevantie heeft, maar b.v. het gevolg is van de positie vóór *r*, is het toch opvallend dat een groot gedeelte van het nedersaksische *oe*-gebied deze naslag niet heeft.

In het *zoor*-gebied aan de zuidelijke taalgrens is de klinker uit wgm. *û* voor *r* samengevallen met die uit wgm. *ô*. De belasting is gering; het enige voorbeeld schijnt te zijn *hoor* (hoer). Dat deze samenval alleen voor *r* plaatsvindt, is ook te constateren door vergelijking met kaart 8, afl. 1 (boek). Samenval van de klinker uit wgm. *û* voor *r* met die uit wgm. *ô* ook in andere posities is in midden-Limburg, waar *zoor* en *book* wordt gezegd, waarschijnlijk.

Diftongering:

In het voorgaande is behandeld de palatalisering van wgm. *û* die hoofdzakelijk optreedt voor *r*. In alle andere posities is de palatale klinker in een groot deel van het taalgebied gediftongeerd. De situatie in ons voorbeeld op kaart 12, *uit* is in grote lijnen de volgende:

In het oosten van het nedersaksische gebied en in het grootste deel van Limburg is de geronde achtervocaal (nog) aanwezig; op de kaart is deze aangeduid met een halve maan (Het aangrenzende Duitse gebied heeft een gelijkwaardige klinker). Ten westen daarvan, in Friesland, Overijsel, Gelderland, het oosten van Utrecht en Noord-Limburg komt de palatale klank voor; deze hoort men eveneens in West-Vlaanderen en Zeeland. De klinkervarianten van het daartussenliggende gebied komen later ter sprake.

Ook over de oorsprong en de ontwikkeling van de diftongering van de palatale geronde klinker zijn verschillende theorieën opgesteld. Het gecompliceerde beeld van dit middengebied, waarin wijdere geronde palatale vocalen, geronde en ongeronde achtervocalen en diftongen voorkomen, wordt

op verschillende manieren verklaard. De tekens zijn zoveel mogelijk aangepast bij de fonetische realisering, omdat de spreiding daarvan tot een gedeeltelijk nieuwe verklaring heeft geïnspireerd. Op de hier gegeven kaart zijn slechts enkele correcties aangebracht op de oorspronkelijke versie (Ryckeboer 1973). Hieronder volgt een korte samenvatting van de verschillende theorieën:

1. Kloeke (1927) neemt aan dat de diftongering in het zuiden van het taalgebied is begonnen en vandaar, met name uit Brabant, is geëxpandeerd naar het noorden. De monoftongen van Amsterdam, Den Bosch en de al of niet-geronde achtervocalen van Brabant zijn jongere monoftongeringen van een oudere diftong. Kloeke volgde in deze opvatting Te Winkel (1899-1901, 2e afl., III blz. 54), die expansie van de diftongering van wgm. *î* vanuit Brabant aaneemt. De mening van Te Winkel dat er sprake is van een Keltisch substraat voor een aantal 'Frankische' taalverschijnselen (waaronder de palatalisering van wgm. *û* tot *uu*) vindt men bij Kloeke niet meer terug.

2. Salverda de Grave (1928), maar vooral W. de Vries (1927) hebben deze hypothese bestreden. Ze nemen een vroege diftongering aan die autochthoon was, hoewel ze de mogelijkheid van ondersteuning van het proces door Brabantse invloed niet uitsluiten. Over dit verschil in opvatting is jarenlang, vooral in tijdschriftartikelen, maar ook in monografieën gediscussieerd (vooral Hellinga 1938, 113 vlgg. die de literatuur samenvat en kritisch bespreekt). Salverda de Grave erkent in zijn bestrijding dat Kloeke niet alléén expansie, d.w.z. overname aanneemt. Maar later wordt de naam Kloeke zo zeer exponent van het begrip 'expansie', dat de standpunten scherper tegenover elkaar geplaatst worden.

3. Caron (1947) heeft, vooral door de bestudering van de oude, d.w.z. 16e, 17e en 18e-eeuwse grammatici op een wat objectiever wijze dan Hellinga en anderen de beide verklaringsmogelijkheden dichter bij elkaar gebracht. Na zijn boek is de stroom van publikaties over de diftongering op-

gedroogd. Caron heeft het volgende standpunt verdedigd, dat jarenlang min of meer stilzwijgend is aanvaard:

Uitgaande van de observering van Erasmus dat de Hollandse uitspraak van *ui* niet monoftongisch is en van die van Van Heule (1625/1953) dat dit wel het geval is, komt hij tot de conclusie dat al in de late middeleeuwen een begin van diftongering aan te wijzen was, dat de uitspraak van de klinker zowel diftongisch als monoftongisch kon zijn in het Hollands van de 17e eeuw, dat een sterkere dissimilering van de twee elementen van de tweeklank in Amsterdam begon, dat de diftongering van *ui* eerder doorzette dan die van *ij*, met als bewijs hiervoor gevallen van samenval van deze *ui* met de oude tweeklank die ook in de middeleeuwen diftong was (b.v. in *bui, duit, schuin, ruif*, Schönfeld 1970 § 75). (Op de diftongering van *ij* wordt verder ingegaan in de tekst bij kaart 14.)

4. Ryckeboer (1973), die de kaart van *uit* heeft ontworpen en de fonetische varianten kritisch heeft gelezen, is door het kaartbeeld tot de overtuiging gekomen dat de uiteenzetting van Caron de meest waarschijnlijke ontwikkeling aangeeft. Hij neemt de volgende stadia aan:

1. de *oe* werd palataal, er ontstond een *uu*;
2. de *uu* werd wijder, er ontstond een *u*, zoals die nog bewaard is in Oost-Vlaanderen, het oosten van Zeeuws-Vlaanderen, het oosten van Belgisch-Brabant, op Voorne en Putten en in Holland en Utrecht; een variant ervan is *ö*, die iets wijder is dan *u*;

3.a. de lange *u* en *ö* diftongeerden tot *ui*, het stadium dat we op de grens van West- en Oost-Vlaanderen, in Noord-Brabant, de Betuwe, Holland en Utrecht aantreffen en wat ook de uitspraak van het Nederlands is.

3.b. In Belgisch-Brabant ontwikkelde zich uit de klank van stadium 2 een wijdere velaire monoftong *oa* of *aa*, die in een later stadium kon diftongeren; het tweede element van de diftong is neutraal of palataal, *oaə* of *oi*.

4. de *ui* dissimileerde tot *oi* in het gebied van de grote rivieren en in de Zaandorpen.

De hypothesen over de geleidelijke verandering in de fonetische realisering worden gesteund door de voorbeelden gegeven in Andersen (1972). Zijn behandeling van het verschijnsel van diftongering maakt duidelijk dat onderscheid gemaakt moet worden tussen fonetische ontwikkeling en foneemvervanging; fonetische wijziging gaat altijd geleidelijk, verandering in fonologische relevantie geschiedt plotseling. Hij verwijt de transformationeel-generatieve fonologen een volkomen onbekendheid met de verworvenheden van de linguïstiek uit de periode vóór het structuralisme. Aan de hand van observaties in Oost-Europa, die te vergelijken zijn met die van meer dan één Zuidnederlandse linguïst - zoals Van Loey, Hoebeke, Ryckeboer, Taeldeman - toont hij aan dat dergelijke geleidelijke veranderingen synchronisch aan de oppervlakte komen op drie manieren:

a. Sprekers van verschillende leeftijd in dezelfde taalgemeenschap vertonen verschillende stadia van het ontwikkelingsproces.
b. De ‘competence’ van een en dezelfde spreker bevat de verschillende stadia, afhankelijk van zijn spreekstijl.
c. Sprekers van dezelfde leeftijd in naburige taalgemeenschappen die nauw verwant zijn, vertonen verschillende stadia van het ontwikkelingsproces.

Dergelijke gevallen vindt men met name in taalgemeenschappen die aan vrij snelle veranderingen onderhevig zijn, zoals het geval is in de Nederlandse dialecten van België, waar het aanpassingsproces aan de algemene voertaal snel verloopt en gestimuleerd wordt door het onderwijs, terwijl in Nederland sedert ongeveer 1600, door de noodzaak van onderlinge communicatie, misschien ook door de beperkingen die de drukkunst oplegde ten aanzien van het aantal beschikbare tekens, het proces waardoor het aantal distinctieve kenmerken werd beperkt en waardoor de fonemen van verschillende dialecten aan elkaar werden aangepast, veel geleidelijker is verlopen.

In het midden-westen wisselt de *ui* af met *u* en vooral met *ö*; de lengte van deze monoftong is o.a. afhankelijk van

het accent. Op Voorne en Putten is de klank altijd kort en meestal wijder dan *uu*. In 1974 noteerde ik in Oudenhoorn *hus, tus, tun*, minder vaak *tuus, gebruke* (met de nauwe [*y*]), alle gevallen met een korte klinker.

In Scheveningen is de klinker alleen kort voor *k* (Heeroma 1935, 68), voor Katwijk aan Zee vermeldt Heeroma de monoftong niet, evenmin als Overdiep (1940, 86). De Scheveningse verkorting voor *k* wordt ook door Winkler (1874, 2e dl. 133) opgegeven voor de Westlandse dorpen, voor Katwijk geeft hij in de dialecttekst alleen *huis* (2e dl. 123-124). De monoftong in *uit*, genoteerd voor Katwijk, kan veroorzaakt zijn door zwak accent, of het is een jongere aanpassing aan de monoftongeringstendens van het Nederlands in het westen.

De lengte van de vocalen die in het Nederlands door *ui* gerepresenteerd worden, is in de kaart niet gehonoreerd. Daarvoor gold als belangrijkste motief dat de lengtespellingen in de opgaven willekeurig leken. De hierboven gegeven losse opmerkingen over de lengte van de vocaal zijn bedoeld als waarschuwing dat er geen duidelijk inzicht is bij degenen die de klanken noteerden en/of bij de dialectsprekers. Voor een genuanceerder bespreking van de lengte, die in de meeste gevallen geen fonologische relevantie heeft of mogelijk alleen in combinatie met andere klankkenmerken, verwijs ik naar Devos en Taeldeman (1974) en Entjes (1971).

De hypothese dat de ontwikkeling van deze diftong in noord en zuid een tijdlang parallel geweest is, kan misschien steun vinden in de spelling van Huygens in de klucht van Trijntje Cornelisdr. Hij spelt de geronde diftong zowel in de taal van de Zaanlandse Trijntje als in die van de Antwerps sprekende personen met *uij*, de meest frequente spelling in Huygens overige werk (Hermkens 1964, 144), maar in de spelling van de niet-geronde maakt hij verschil: de Zaanlandse spelt hij met *ij*, die van Antwerpen met *aij*.

Volgens Montanus (1635/1964, 66-67) was de klinker in

woorden als *uit* enz. een monoftong en minder gesloten dan de tegenwoordige Nederlandse *uu* (Caron 1947, 133). Hiermee kan de klank bedoeld zijn die Ryckeboer als 2e stadium aangeeft, en die in het noorden gehandhaafd zou kunnen zijn. Alle uitspraken van oudere grammatici en hedendaagse linguïsten die zich met het probleem bezig hebben gehouden, wijzen erop dat meer dan één realisering werd aanvaard, zowel de monoftongische als de weinig of sterk gedissimileerde diftong. De kaart toont dat in het Holland-Utrechtse gebied nog altijd monoftong en diftong naast elkaar bestaan, terwijl de velaire diftong van het rivierengebied ook in Oost- en West-Vlaanderen naast de *u* en *ui* voorkomt.

Voor meer bijzonderheden over het proces van de ontwikkeling verwijzen we naar de publikatie van Ryckeboer.

Hierboven is, naar aanleiding van de korte klinkers op Voorne en Putten en in het Westland, gewezen op de mogelijke invloed van het accent en de positie op de lengte van de klinker. Devos en Taeldeman (1974) hebben echter voor het West- en Frans-Vlaams aangetoond dat bij een grondig onderzoek van de klankstructuur van een groep samenhangende dialecten verkorting door andere fonetische en eveneens door morfologische en distributionele verschijnselen bepaald kan zijn. Hun uitgangspunt is de constatering dat lange gesloten monoftongen in het Nederlandse vocaalsysteem niet voorkomen, behalve voor *r*. Hiervoor kan een zuiver fonetische verklaring worden gegeven: maximale sluiting gepaard gaande met spanning vergt bij de articulatie veel energie. Het energieverbruik wordt verminderd door: a. verwijding (meestal via diftongering), b. door verkorting. Verwijding (via diftongering) vindt men in de middel-Brabantse dialecten, waar *ī* > *ij* en *uu* > *ui*. In de Westvlaamse dialecten is het energieverbruik verminderd door verkorting, wat mede wordt toegeschreven aan structurele factoren. Alle korte gesloten vocalen van het wgm. zijn er verwijd (behalve *ĭ* en *ŭ* voor gedekte nasaal). Hierdoor werd plaats gemaakt voor een nieuwe reeks van korte vocalen. Daarbij

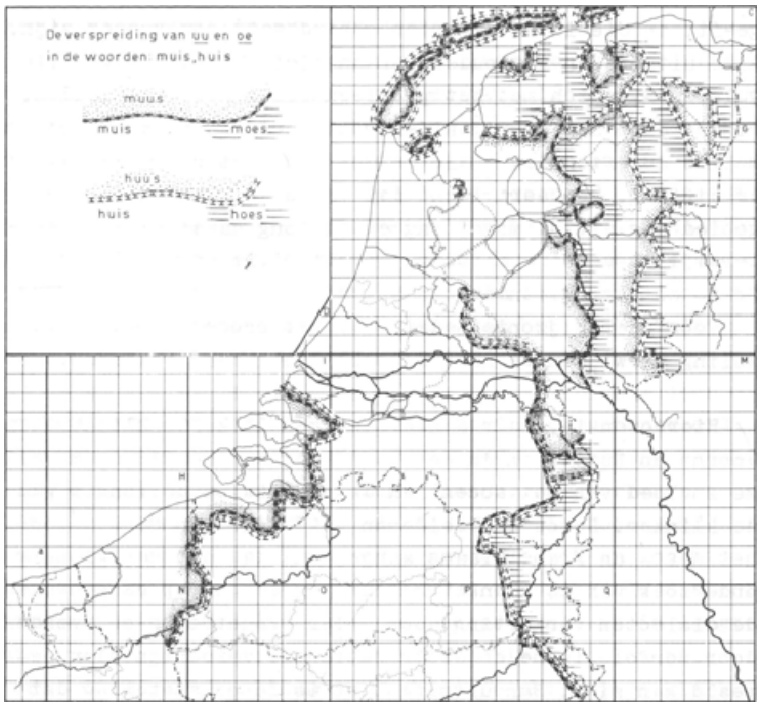

Tekstkaart X

wordt opgemerkt dat de Brabantse dialecten de representanten van de *ĭ* en *ŭ* niet verwijden en dat ze de lange *ī* en *ū* door verwijding (via diftongering) elimineren, processen die ook structureel kunnen samenhangen. We wijzen met nadruk op deze studie die wat betreft uitgangspunt en methode als voorbeeld kan dienen. Vanuit dit gezichtspunt zou het Hollands-Utrechts-Noordbrabantse gebied uitvoerig onderzocht kunnen worden uitgaande van de hypothese dat het naast elkaar voorkomen van diftong en monoftong niet alleen door het accent, maar eerder of eveneens door structurele en morfologische verschijnselen bepaald wordt.

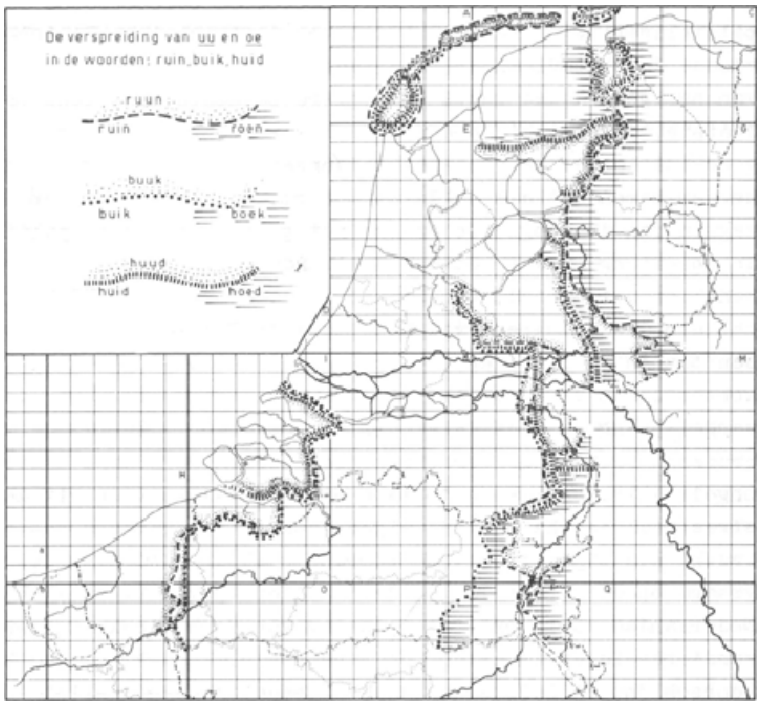

Tekstkaart XI

Samenhang tussen diftongering en foneemsystemen wordt ook gezocht door Morciniec (1970). Wie het verschijnsel van palatalisering en diftongering in zijn historische ontwikkeling wil bestuderen, kan dit artikel niet ongelezen laten. Daar het echter, blijkens de noten, alleen gebruik maakt van oudere publikaties en geen nieuw materiaal in discussie brengt, moet het met de grootste voorzichtigheid worden gehanteerd.

Ter vergelijking met de kaart van *uit* hebben we op de tekstkaarten X en XI isoglossen van de substantieven *muis, huis, ruin, buik, huid* bijeengebracht. Het hiervoor be-

schikbare materiaal was niet geschikt voor een nauwkeurige fonetische bewerking, maar wel voor het probleem dat al de aandacht van Te Winkel en Kloeke trok: de verspreiding van palatalisering en van de aanzet tot diftongering. De isoglosse in West-Vlaanderen en Zeeland, die de grens vormt van het gebied met nauwe en wijdere palatale monoftong (het laatste, dat met wijdere monoftong, werd op deze kaarten gerekend te behoren tot het diftongeringsgebied), valt ongeveer samen met die op de *uit*-kaart. Hetzelfde kan men zeggen van de isoglosse tussen het gebied met nauwe palatale monoftong en dat met overheersende diftong, aan de oostkant van dit gebied, van Spakenburg aan de IJselmeerkust tot aan de landsgrens van Nederland en België. De isoglossen tussen de gebieden met palataal-geronde en geronde achtervocaal vertonen een veel gevarieerder beeld. Bij de vergelijking moet men niet uit het oog verliezen dat de gebruikswaarde van de verschillende woorden regionaal gezien ongelijk is. *Buik* en *huid* zijn niet overal woorden uit de streektaal aan het gebied eigen; soms worden andere gebruikt als *lijf* en *vel*. De woorden *buik* en *huid* zijn gevraagd op een vragenlijst, de invullers geven dan vaak het Nederlandse woord onder toepassing van de hun bekende conversieregels en zo komen ten onrechte b.v. *boek* en *hoed* te voorschijn. In België was *huid* helemaal ongebruikelijk (De isoglossen op deze kaart zijn ontleend aan: Kloeke 1927, Janssen 1941, Heeroma 1965 c, Taalatlas afl. 2, krt. 10; afl. 4, krt. 8). De vastheid van de palataliseringsisoglossen aan de zijde van het diftongeringsgebied is opvallend groot in vergelijking met de onvastheid aan de zijde van het gebied waar de palatalisering niet optreedt.

De vormen van *uit* in Belgisch-Limburg behoeven een nadere toelichting. De tekens voor de vormen *oat, oaət, out* en *aat* in dit gebied vertegenwoordigen wel een zelfde eindprodukt als in het westelijker gelegen Brabant, maar de ontwikkelingsstadia zijn, naar alle waarschijnlijkheid, verschillend geweest. Men neemt op goede gronden aan dat

deze klanken in Limburg zijn ontstaan zonder een tussenstadium van palatalisering, maar rechtstreeks uit een nietpalatale geronde achtervocaal. In het zuidelijk deel valt de isoglosse ongeveer samen met de provinciegrens van Limburg en Brabant, noordelijker valt deze ten oosten van de *ut*- en *öt*-tekens. De klankverhoudingen in dit gebied zijn extra gecompliceerd door accentueringsverschijnselen. Een fonologische monoftong kan onder sleeptoon diftongeren. Een nadere bespreking van dit gebied laten we achterwege (Zie Stevens 1951).

Over de ontwikkeling van *out* in oostelijk Noord-Brabant bestaat verschil van mening. Volgens sommigen heeft deze tweeklank dezelfde ontwikkeling gehad als *oa, ou* enz. in Limburg, volgens anderen moet deze uit *uu*, misschien via *ui*, zijn ontstaan. De eerste opvatting is verdedigd door Weijnen (1937), De Bont (1962), de tweede door Janssen (1941), Heeroma (1969), Hoppenbrouwers (1971). Voor nadere gegevens en literatuur verwijzen we naar Ryckeboer (1973). Uit zijn uiteenzetting en uit die van Leenen (1930) voor Limburg is duidelijk dat de kwestie beschouwd moet worden in het verband van de foneemstructuren en de allofonen afhankelijk van de volgende consonant, en voor Limburg van de sleep- en stoottoon. Daar de literatuur over het algemeen bijzonder moeilijk is en de standpunten tegenstrijdig zijn, wordt hier afgezien van een samenvatting en, uit onvermogen om partij te kiezen, ook van een conclusie.

13. palatale, al of niet geronde, monoftong uit ogm. *eu*: *duur* (adjectief)[aant.]

In het owgm. had de *eu* zich gesplitst in *iu* voor *i, j*, of *u* in de volgende lettergreep, die later wordt tot *uu* (Duits *eu*), en *eo*, die later wordt tot *ie* in alle andere posities (Duits *ie*) (Schönfeld 1970 § 67).

Van deze toestand die zou hebben bestaan, is thans weinig of niets meer terug te vinden. Franck (1910 § 73) merkt al op dat de verdeling van *ie* en *uu* volgens *i*- en *a*-umlaut niet uitkomt. Gegevens die waarschijnlijk maken dat deze verdeling in principe wel aanwezig was, vinden we b.v. in het ohd.: in de groep sterke werkwoorden met stamvocaal *ie*, zoals *bieden*. Het ohd. heeft naast een infinitief *beoten* een vorm van de derde persoon enkelv. *biutit*. Ook ohd. *leob* (lief, adj.) naast oeng. *lufu* (liefde) (Luick 1964 § 90) geeft een aanwijzing voor deze verdeling in oudere taalfasen. Het ohd. en os. kenden de vormen *tiuri*, resp. *diuri*. In jongere fasen heeft gelijkmaking plaatsgehad, waarvoor verschillende oorzaken mogelijk zijn. In de sterke werkwoorden is gelijkheid van klinker ontstaan door aanpassing van de *uu*-vormen aan de *ie*-vormen, die regelmatig waren in de 1e persoon enkelv. en de 1e en 3e persoon meervoud, evenals in de infinitief. Bij de adjectieven kan hetzelfde gebeuro zijn, doordat in de suffixen zowel achterals voorvocalen op de stamklinker volgden.

In het mnl. blijkt dat het westen, vooral het zuidwesten, een voorkeur heeft voor *ie*, het oosten en het Hollands voor *uu* (Van Loey II 1968 § 79), een voorkeur die uitsluitend regionaal bepaald schijnt te zijn. In het eng. had ook aanpassing plaats, eerst ten gunste van *eu*, die later in een deel van de dialecten ontwikkelde tot *eo*, die later werd tot *ie* (Luick 1964 § 79).

De ontwikkeling in de oudere dialecten is onzeker. We wijzen slechts op enkele verschijnselen.

De ogm. *eu* voor *i, j, u* in de volgende lettergreep verschijnt in het Nederlandse taalgebied als *ie* en *uu*. Het

zuidwesten heeft een voorkeur voor *ie*, die b.v. uitkomt in het woord *diets*, dat we in de Reinaert aantreffen, maar ook nu nog in de Nederlandse uitdrukking: iemand iets diets maken.

De verdeling van *ie* en *uu*, geografisch en chronologisch in de verschillende bronnen, is nog nooit goed onderzocht. Er zijn slechts enkele aanwijzingen. Hofker (1908, 73, 74) concludeert uit de handschriften van het werk van Melis Stoke, dat men voor diens taal moet aannemen: *dier* en *vier*, een voorkeur voor *duutso*, geen duidelijke voorkeur voor een van de vormen *lieden/luden*. Hofker heeft aangenomen dat Stoke een Zeeuw, afkomstig uit Zieriksee, geweest is, maar daar de handschriften waarschijnlijk afschriften zijn, zegt de verdeling van *ie/uu* weinig over de taal van Stoke en nog minder over het toenmalige Zeeuws. Hildegaersberch, wiens Zuidhollandse afkomst uit de naam blijkt, heeft voor *r* uitsluitend *ie*, buiten het rijm eveneens *Duuts*, maar in andere woorden wisselen de schrijfwijzen *ie* en *uu* af (Tiemeyer 1916 § 177, 189). Goossens (1966) komt, op grond van een onderzoek naar de uitspraak van Duits als benaming voor de volkstaal, tot de conclusie dat de grens van *ie* en *uu/ui* in het woord *Duits* getrokken moet worden tussen Brussel en Leuven, m.a.w. dat in dit woord *ie* in een kleiner gebied voorkomt dan in de positie voor *r*.

Daar de representatie van wgm. *iu* in de verschillende woorden onvoldoende onderzocht is en de verdeling van *ie* en *uu* in andere positie dan voor *r* nog onduidelijk is, hebben we ter demonstratie van het verschijnsel van de zogenaamde ontronding een woord gekozen, waarin de stamklinker voor *r* staat. De uitspraak van Franck (1910 § 73) dat de *uu* Hollands was in de middeleeuwen, met als voorbeelden *sturen* en *vuur*, lijkt ons, in het licht van latere taalgeografische onderzoekingen, niet geheel juist. De voorkeur voor de niet-geronde klank *ie*, in het westen en zuidwesten in de middeleeuwen, is onmiskenbaar. Heeroma (1935) geeft op kaart 19 de verspreiding van de stamklinker in *vuur*, een woord waarvan de vocaal wel een andere herkomst heeft

als van de woorden met *ie/uu* uit ogm. *eu*, maar dat zich veelal gedraagt op dezelfde wijze (Maar zie Goossens 1966, 89). Volgens deze kaart hebben Noord- en Zuid-Holland, Zeeland, West-Utrecht en West-Noord-Brabant omstreeks 1300 *ie*, het oosten heeft *uu*; de grens ligt iets ten westen van de stad Utrecht. In Noord- en Zuid-Holland is de *ie* in dit woord thans verouderd, maar Boekenoogen (1897 § 48) geeft het nog als verouderend, en in de kustplaatsen aan de Noordzee en in Aalsmeer is nu nog opgegeven *dier*. Heeroma (1935) en Van den Berg (1959) wijzen op de analogiewerking in deze plaatsen en geven het volgende materiaal: Tessel: *vier* naast *duur, sturen*; Callantsoog: *vier, dier, stieren*; Egmond aan Zee: *vier, dier, stieren*, maar ook *skier, mier* (beide met etymologisch *û*); Zandvoort: *dier, stierman, stieren, vier*, en, met etymologisch *û*, ('t) *diert, sier* (= zuur), *tieren, schieren*; zelfs *liesiefer* (= lucifer). De niet-geronde vormen hebben zich in de positie voor *r*, ook in het algemene Nederlands, vrij lang gehandhaafd. Hooft en Huygens schrijven *vier, dier, stier* en *stieren*. Weijnen (1965 § 25) verwijst naar Baeto en Oogentroost, naast Warenar, Bredero, Van Borsselen en Poirters; deze gevallen zouden met meer voorbeelden, in ieder geval uit Hooft's Historiën, te vermeerderen zijn. Ook Van Santen (Crena de Iongh 1959) gebruikt niet-geronde vormen. Waarschijnlijk dus was de niet-geronde vorm in een deel van de woorden met *uu* voor *r* in het zuiden van Zuid-Holland de gewone, en daarmee is twijfel aan de mening van Tiemeyer dat de *ie*'s in de handschriften van Hildegaersberch aan afschrijvers toe te schrijven zijn, gerechtvaardigd. Het gebruik van *ie* door Hooft en Bredero en de verspreiding van deze vormen in hedendaagse Noordhollandse en Noordzeekustdialecten maakt het waarschijnlijk dat de *ie*-vorm in het hele westen, zeker in de tijd van Hooft en Bredero, de normale was.

Voor gegevens en beschouwingen over andere woorden met ogm. *eu* verwijzen we alleen naar de literatuur. Het woord

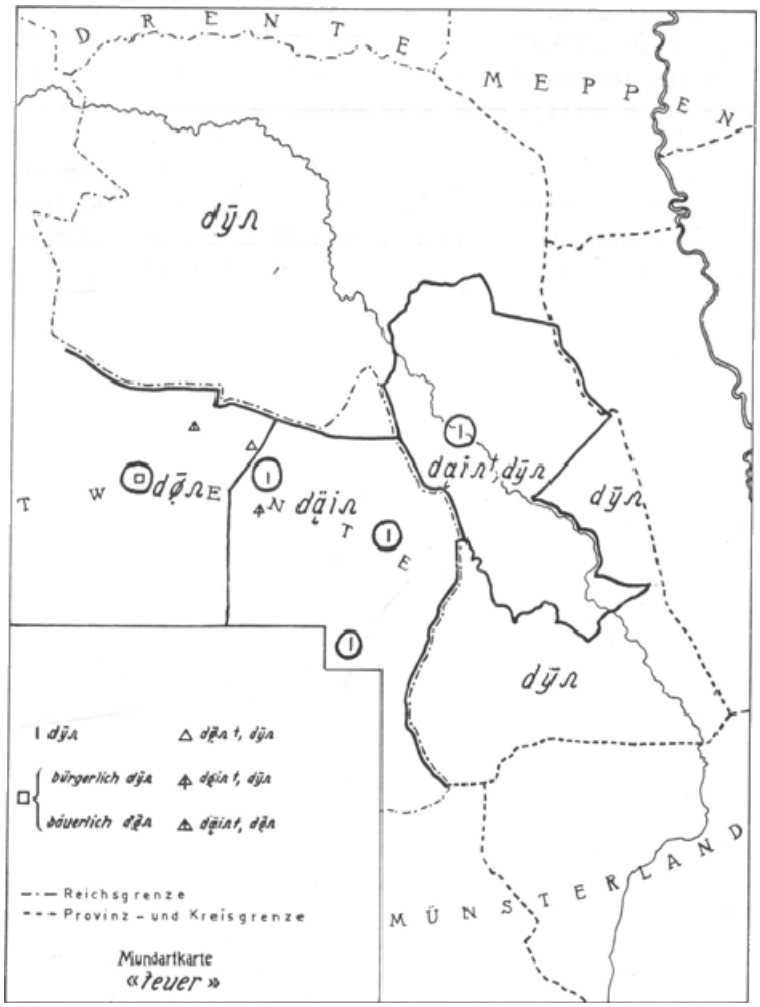

Tekstkaart XII
Kaart 111 (niet gepubliceerd) bij A. Rakers, Die Mundarten der alten Grafschaft Bentheim und ihrer reichsdeutschen und niederländischen Umgebung (1947).

Duits werd het eerst behandeld door Th. Frings (1941), door Goossens (1966). De verspreiding van middelnederlandse vormen van *nieuw* wordt gegeven op kaart 3 in Heeroma 1935. Zonder aanvulling met meer gegevens uit de bronnen van die tijd kan deze kaart, die op heel weinig materiaal berust, niet als richtlijn voor de verspreiding dienen.

Tekstkaart XII is ontleend aan de verzameling kaarten, behorend bij Rakers (1947). Hieruit blijkt dat de diftongen in het oosten van Twente geen opzichzelf staande vormen zijn, maar aansluiten bij een groter gebied met diftong in Westfalen (Zie hiervoor verder Wortmann 1963).

14. diftongering en verdere ontwikkeling van wgm. *î*: *gelijk*[aant.]

Men neemt aan dat de wgm. *î* een nauwe lange voorklinker was (Schönfeld 1970 §§ 7 en 76). Evenals bij *uu* had geen diftongering plaats voor *r*, b.v. *wierook* naast *wijden*. In het Duits ontstond in deze positie wel een diftong, vgl. *vieren/feiern*.

De verspreiding en ontwikkeling van wgm. *î* werd lang voor die van wgm. *û* onderzocht en beschreven door Te Winkel (1899-1901). Hij constateert in de huidige dialecten verschillende stadia; in een deel heeft in het geheel geen diftongering plaatsgehad, de wgm. *î* is er altijd een nauwe voorklinker, die kort kan zijn als in het Nederlands of langer, niet alleen voor *r* als in het Nederlands, maar ook in andere positie.

Te Winkel probeerde aan de hand van de mnl. spellingen uit te maken waar en wanneer de diftongering begonnen zou zijn. Volgens hem was de diftong in de 16e eeuw in Brabant aanwezig en moest daar dus zeker al in de 15e eeuw in ontwikkeling zijn geweest (Te Winkel 1899-1901 II, III blz. 66). Voor het noorden van het taalgebied en voor Oost-Vlaanderen neemt hij een expansie vanuit Brabant aan (evenals bij de *ui* werd aangenomen). Deze opvatting is, evenals die over de *ui*, door dezelfde taalkundigen genuanceerd (vooral Caron 1947, die zijn voorgangers Kloeke 1927, Hellinga 1938 en ook Kloeke 1950 bespreekt). Daarna verscheen nog Vangassen (1965) die met tientallen spellingsvoorbeelden laat zien dat in Amsterdam sedert de tweede helft van de 15e eeuw dezelfde spellingen werden gebruikt voor de klanken die waren ontstaan uit wgm. *î* en uit de oude tweeklank (ogm. *ai*), m.a.w. dat er geen of slechts een klein verschil in uitspraak bestond; op grond hiervan concludeert hij dat er geen fonologisch verschil meer bestond tussen de realiseringen van de oude en de nieuwe diftong. Zijn studie suggereert een vroege opening van de nauwe voorvocaal én diftongering in Holland en Brabant in dezelfde

tijd. Evenals bij de diftongering van wgm. *û* moeten we hier, met Vangassen, aannemen dat aan de basis van de diftongering autochthone ontwikkeling ligt - wat fonetisch gezien voor de hand ligt - eventueel versterkt in Holland door expansie vanuit Brabant. De diftongering heeft zich in Brabant waarschijnlijk vroeger ontwikkeld en doorgezet dan in Holland.

Eerst voor het laatst van de 16e eeuw hebben we meer gegevens. Spieghel (1584/1962, 26) zegt dat de vocaal (uit oude diftong) een klank is 'vallende tusschen /e/ en /i/', maar dat deze meest als /ay/ wordt uitgesproken, wat hij een misbruik noemt. De klank ontstaan uit wgm. *î* klinkt als lange, nauwe monoftong (Spieghel 20). Men kan hieruit opmaken dat er in zijn tijd een norm- en een realiseringsverschil was. De norm voor de klank die in het Nederlands gespeld wordt met *ei* was een monoftong, wijder dan *i*, nauwer dan *e*, die voor de spelling *ij* een lange nauwe monoftong, maar de realisering van *ei* was gedissimileerde diftong (*ay*), die van *ij* lange nauwe monoftong. Het is redelijk aan te nemen dat de norm van Spieghel de oudere uitspraak was, de realisering een jongere ontwikkeling. Montanus (1635/1964, 98) vermeldt ook een uitspraak van de spellingen *ij* en *ei* die hij schrijft met *aej* en *ęj*; deze uitspraak wordt, naar hij meent, door de Brabanders gebruikt in *gy/my*, 'en ooc wel van de Noorthollanders, in alle woorden daer wy *ej* gebruiken, zeggende voor *goetheit/goethęjt*'. Uit deze passage is niet duidelijk of de Brabanders ook deze wijdere diftong gebruiken in een woord als *goedheid*. Maar de woorden suggereren wel, dat het woord 'meest' dat Spieghel gebruikt, wel eens zou kunnen betekenen 'hier in de buurt van Amsterdam', dus in Noord-Holland.

De overtuiging van Vangassen hoeft niet met de feiten van Spieghel in strijd te zijn. De eerste heeft ook enkele spellingen met *e* gevonden die kunnen wijzen op een monoftongische uitspraak. Als we aannemen dat de uitspraak van *ei* en *ij* in de 15e en 16e eeuw monoftongisch was en slechts verschilde in openingsgraad, is het niet onwaarschijnlijk

dat de beide klanken met eenzelfde teken werden gespeld, in ieder geval minder onwaarschijnlijk dan het gebruik van eenzelfde teken voor een monoftong en een diftong. De woorden monoftong en diftong moeten hier opgevat worden als fonologische begrippen, als de normen van Spieghel, en niet als de realiseringen. We stellen de volgende hypothese die, evenals vele hypotheses over oudere taalperioden, wel nooit meer dan een hypothese zal zijn. In het schema op blz. 36 is een overzicht van deze hypothetische ontwikkeling gegeven. We stellen ons die voor als volgt:

Vóór 1584, het jaar waarin de Twe-spraack verscheen, was de ogm. *ai* een monoftong of weinig gedissimileerde diftong. Hiervan uitgaande is het mogelijk de uitspraken van de Twespraack te verklaren, want de norm ‘monoftong’ kan in beschaafde realisering zwak gedissimileerd geweest zijn, en uit deze zwak gedissimileerde vocaal kunnen - fonetisch gezien - zowel de latere beschaafde realisering met meer gedissimileerde diftong als de Amsterdamse volkstaalrealisering met wijdere monoftong ontwikkeld zijn. Caron (1947, 129 vlg.) wijst op de grote waarschijnlijkheid dat Den Haag in het eerste deel van de zeventiende-eeuw een zelfde monoftong had; hij voert als bewijs aan de spelling van de brieven van de meisjes Huygens. Maar ook rijmen van Huygens zelf kunnen als bewijs aangevoerd worden, b.v.:

> Part de la main:
> 'T is all fenijn (Huygens 2, III, 1625).
>
> Marechal de Guebrian
> ..... Geef vrij an. (Huygens 3, 193, 1642).

Of de sterk gedissimileerde uitspraak die Spieghel eveneens vermeldt, rechtstreeks uit de wijdere monoftong is ontstaan is de vraag; het is ook denkbaar dat deze diftong zich naast de monoftong heeft ontwikkeld, d.w.z. dat de ogm. *ai* zijn diftongisch karakter in bepaalde regio's had behouden. De fase die is aangeduid met ‘na 1650’ berust op gegevens van Lambert ten Kate. Hij zegt dat na 1650 velen geen onderscheid maken in de uitspraak van *ei* en *ij*. Op grond van de beschrijving van Ten Kate in 1723 is aangeno-

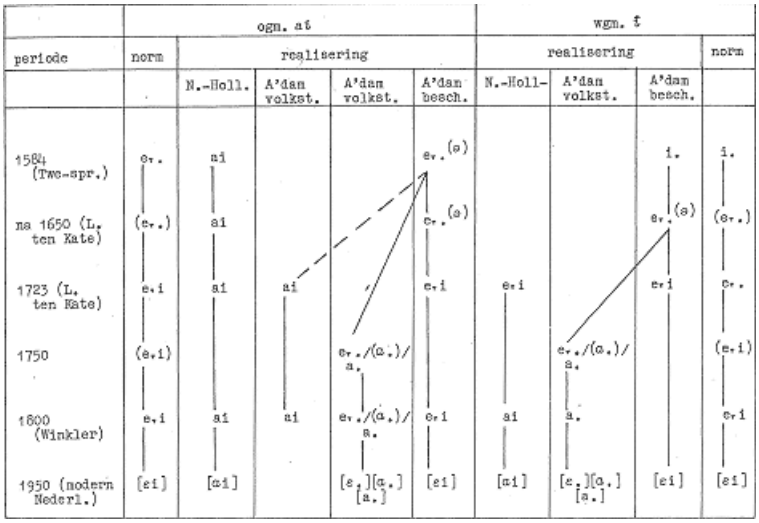

Een (*ə*) achter een letterteken wil zeggen dat een niet-gedissimileerde realisatie voorkwam naast een monoftongische voor een monoftongisch foneem.
Andere lettertekens tussen ( ) betekent dat er geen uitspraken over bekend zijn, en dat ze geïnterpoleerd zijn tussen een ouder en jonger stadium, waarover meer bekend is.
Tekens tussen [ ] zijn fonetisch, de overige geven slechts bij beandering de mogelijke klankwaarde aan.
------- geeft aan dat rechtstreekse ontwikkeling waarschijnlijk is.
- - - - - geeft aan dat een andere fonetische ontwikkeling niet uitgesloten is.
De periode van de tweede helft van de 19e eeuw wordt behandeld door Dibbets (1972). Hij neemt als waarschijnlijk aan dat de Noordhollandse *ai* en de Amsterdamse *aa* door de vader van J.A. Alberdingk Thijm werden gebruikt voor *ij*. En dit zou kunnen betekenen dat ook toen regionale en sociale taalvarianten niet scherp te onderscheiden waren.

men dat de *ij* toen wat wijder was geworden, waardoor de totale samenval van beide klanken in een wijdere monoftong of licht gedissimileerde diftong kon plaatshebben. In Amsterdam moet de *ai*-uitspraak nog lang gehandhaafd zijn, want Winkler (1874 II 89) geeft een spelling *raik* (= reik) voor de Nieuwmarktbuurt, naast een spelling *vaaf* (= vijf) voor het Noorsebossies (het dialect van de buurt tussen Spiegelgracht en Amstel, tussen Prinsengracht en Singelgracht). Dit laatste zal de wijde monoftong aanduiden die thans nog in Amsterdam te horen is en er omstreeks 1750 zeer waarschijnlijk ook al werd gezegd (Daan 1954). De samenval van *ei* en *ij* die Ten Kate vermeldt voor wat we het beschaafde Amsterdams mogen noemen, is op grond van de summiere gegevens van Winkler voor de volkstaal van verschillende delen van Amsterdam niet vast te stellen, wel is duidelijk dat de uitspraak niet in alle wijken dezelfde was. Van Lennep (1845, 10) geeft alleen de spellingen *ei* en *ij*, voor resp. woorden met ogm *ai* en wgm. *î*, maar geen aanwijzingen over de uitspraak ervan.

De kaart geeft in hoofdzaak aan in welke gebieden de

wgm. *î* niet en waar deze wel diftongeerde; het eerste is aangeduid met lijntekens, het tweede met cirkeltekens. De kaart is vergelijkbaar met die van wgm. *û* in *uit* (kaart 12), maar daar is het beeld gecompliceerder door het voorkomen van een gepalataliseerde, niet gediftongeerde vocaal, die in de historische ontwikkeling als een tussenstadium is beschouwd.

Evenals bij wgm. *û* komt bij *î* geen diftongering voor in het zuidwesten (Zeeland en West-Vlaanderen) en in het oosten (Friesland, Groningen, Drente, Overijsel, oost-Utrecht, het grootste deel van Gelderland, oost-Noord-Brabant en Limburg. Midden- en Zuid-Limburg onderscheiden zich, althans in *gelijk*, van de rest van het niet-diftongerende gebied door de lengte van de vocaal. In het materiaal voor dit gebied overweegt aanduiding van lengte met. of:. Het is echter niet onwaarschijnlijk dat in veel gevallen niet lengte, maar sleeptoon bedoeld is; het hele gebied valt nl. binnen de isoglosse waar sleeptoon voorkomt. Een klinker onder sleeptoon is wel lang, maar heeft bovendien een tweetoppig muzikaal accent. (Jongen 1972 behandelt het probleem uitvoerig en genuanceerd, en vermeldt en bespreekt de verschenen literatuur).

Evenals op kaart 12 komen hier wijdere monoftongen voor op de grens van gebieden met en zonder diftongering. In het eigenlijke diftongeringsgebied komen echter op kaart 12 (in *uit*) veel meer wijde monoftongen voor, zowel lange als korte. De verklaring is daar gezocht in de positie onder zwak accent.

Het karakter van het diftongeringsgebied van kaart 14 komt overeen met dat van kaart 12; ook hier vinden we in het zuiden een kroongebied: rondom een centraal gebied met neutrale of geronde achtervocaal ligt, in een halve cirkel, een gebied met wijde voorvocaal, die, aan de oostkant, soms een naslag heeft. Ten westen en ten oosten, op de grens van het niet-diftongerende gebied, komen enkele diftongen voor die de indruk wekken relicten te zijn van een groter gebied met palatale diftong die ongeveer hetzelfde

karakter heeft als de *ij* [*ɛi*] van het Nederlands.

Op deze kaart komen ook korte monoftongen voor die wat wijder zijn dan de nauwe klinkers in de niet-diftongerende gebieden. Op kaart 12 is geen onderscheid gemaakt tussen lange en korte, omdat bij het woord *uit* niet beslist kon worden of de kortheid van de klinker het gevolg was van zwak dynamisch accent of van andere omstandigheden. Bij de gegevens van *gelijk* was dat wel mogelijk; de tweede lettergreep moest in de gevraagde zin een accent van de eerste of de tweede graad hebben, de positie van de klinker voor *k* is gevoeliger voor verkorting dan die voor *t*. Korte wijdere monoftong komt in *gelijk* alleen voor op de grens van West- en Oost-Vlaanderen, op Voorne en Putten, in de kustplaatsen aan de Noordzee in Zuid-Holland, op het zuidelijke gedeelte van de Veluwe, in Frans-Vlaanderen en enkele verspreide gevallen in West- en Zeeuws-Vlaanderen. Fonetisch gezien kan deze korte wijde monoftong ontstaan zijn door verkorting van een langere monoftong, zoals door Ten Kate in zijn fonetische spelling wordt aangeduid (1723, I, 130), of door verkorting van gedissimileerde diftong als de *ij* in het Nederlands. De verkorting in de positie voor *k* wordt van de 17e tot de 20e eeuw het meest vermeld (Te Winkel 1899-1901, 2e afl., 156; Kloeke 1938; Borger 1952, voor het Haags uit de 17e en 18e eeuw; Winkler 1874, II 133 voor het Westlands van de 19e eeuw, Heeroma 1935 voor Scheveningen en Terheide voor de 20e eeuw). Borger geeft ook spellingen met *i*, die een korte klinker kunnen aanduiden in andere posities (*schrinwerker, krigh, quit*). Op Voorne en Putten hoort men tegenwoordig meestal een korte, wat wijdere monoftong die overeenkomt met de ongespannen *i* van het Nederlands; *pin, fin, krigge, prizze, tit, rig, kwit* (vergelijk *tus, ut*), maar Zuidland geeft meestal de nauwe monoftong. Dit laatste kan een aanwijzing zijn dat de wijde monoftong uit de nauwe is ontstaan. In Utrecht daarentegen is de klinker die door verkorting van *ij* ontstaat een *e* (Van Veen 1964, 64).

Tekstkaart XIII

Bij vergelijking van het verspreidingsgebied van welen niet-gediftongeerde vocaal in andere woorden met wgm. *î* die in het materiaal van de Rnd voorkomen (*krijgen, kwijt, pijn, rijp, vijf* en *wijn*) bleek dat alleen *vijf* belangrijke verschillen vertoonde met de andere. Op tekstkaart XIII zijn genoteerd de plaatsen in het niet-diftongeringsgebied waarvoor in *vijf* diftong werd opgegeven. Het is opvallend dat de diftong in dit woord een grotere verbreiding heeft gekregen; deze is waarschijnlijk toe te schrijven aan de frequentie van het woord *vijf*, dat in de school ook in de

uitspraak van het Nederlands wordt gebruikt. In de Friese steden is de diftong oud en er in ieder geval al geconstateerd in 1768 (Fokkema 1937, 107); op de zuid-Veluwe zal de verspreiding wel van jonger datum zijn, en te danken wezen aan immigranten en toeristen uit het westen. Tekstkaart XIII geeft, volledigheidshalve, ook de opgaven van de ronding van de niet-gediftongeerde klinker, eveneens in het woord *vijf* (Nadere gegevens in Van Schothorst 1904, Sassen 1953, kaart 12 en blz. 280-281, Van der Haar 1967, kaart 12 en blz. 352-353).

15. ontwikkeling van ogm. *eu: gieten*[aant.]

De stamklinker in *gieten* ontwikkelde zich uit een ogm. *eu*, dezelfde tweeklank waaruit de stamklinker van *duur* ontstond (zie kaart 13). In de infinitief volgde in de tweede lettergreep een *o* of *a*, in het wgm. ontstond daardoor in de stamlettergreep een diftong waarvan het eerste element nauw was, en die later in het mnl. werd gespeld met *ie* (in tegenstelling met wgm. *î*, die wordt gespeld met *i*, later met *ii* of *ij*). Op grond van het ontstaan uit een tweeklank en het nog steeds voorkomen, in een aantal dialecten, van een diftong, is het 't waarschijnlijkste dat eerst een gecentreerde diftong en eerst later, in een deel van het taalgebied, een monoftong ontstond. Een tweeklank waarvan óf het diftongisch karakter óf de lengte die met diftongering gepaard gaat, relevant is, vindt men thans in Westen Frans-Vlaanderen, het Bilt en enkele plaatsen in Friesland, op Terschelling, en eveneens in enkele plaatsen in Gelderland, Overijsel en Drente. In het zuidwesten is ter aanduiding van deze fonologisch relevante tweeklank het hamerteken gebruikt, in het noorden en noordoosten hetzelfde teken met ingekorte steel. Dit verschil is gemaakt omdat in ieder geval het Fries fonologisch onderscheid maakt tussen een lange monoftongische en een licht gediftongeerde nauwe voorklinker; in het zuidwesten daarentegen is minder duidelijk of de lengte of het diftongische karakter fonologisch relevant is. Ghijsen (1974, kaart VIII) schrijft de relevantie toe aan de lengte.

Het is heel goed mogelijk dat de klinkers, aangeduid met deze verschillende tekens, een zelfde stadium in de ontwikkeling vertegenwoordigen. Maar het lijkt zeer waarschijnlijk dat de (dalende) diftongen in Friesland en op Terschelling relicten aanduiden van een klank die in het Fries later een stijgende tweeklank werd; om deze samenhang in beeld te brengen hebben we het teken dezelfde lengte gegeven als dat van de stijgende tweeklank. De enkele gevallen in Gelderland, Overijsel en Drente zijn eveneens re-

licten. De positie van deze relicten in het klinkersysteem is daarom anders dan die van de diftongische in de coherente zuidwestelijke groep.

Bijna in het hele taalgebied is er een relevant fonologisch verschil tussen de klank die zich ontwikkelde uit wgm. *î* en uit wgm. *eo* (uit ogm. *eu*), b.v.: in West-Vlaanderen is de eerste monoftong, de tweede diftong (of fonologisch gezien lange monoftong met een naslag); in Overijsel, de Gelderse Achterhoek en Limburg is de eerste nauw, de tweede wijd; in het Hollands-Brabantse middengebied is de eerste diftong, de tweede monoftong. Op grond van de kaart is samenval slechts te constateren op Texel, Vlieland, Wieringen, de Noord-West-Veluwe, in Enkhuizen, in het westen van Groningen en in het oosten van Utrecht. Op Wieringen komen wel *i*'s van verschillende lengte voor, maar dat zijn allofonen (Daan 1950). Volgens Van Schothorst (1904) had de Noord-West-Veluwe wel een kwaliteitsverschil tussen *î* en *ie*, maar dat is toch ten dele doorkruist door fonetische invloeden.

In het oostelijk deel van het taalgebied, in Groningen, het oosten van Twente en in Vriezenveen komen gedissimileerde diftongen voor en enkele gevallen van wijdere monoftong met naslag. Tussen het Groningse gebied met *ai* en het Drentse met *ie* ligt een strook met *ei* en *eə*; bovendien zijn er verspreide *e*-opgaven in Drente (Zie voor *e*-spellingen in de middeleeuwen Tummers-Blok, 1968, 16). De verspreiding van deze vormen (die willekeurig lijkt) suggereert dat er een geleidelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden (Zie voor mogelijk ontwikkelingsfasen Entjes 1971).

Ook in oudere taalperioden schijnt het fonologische verschil tussen de klanken uit wgm. *î* en wgm. *eo* bestaan te hebben. Op grond van het onderzoek van rijmen is vastgesteld dat dit in het mnl. het geval was (Van Haeringen 1962). Daar de stamklinker in *gieten* uit een tweeklank ontstond en deze in het zuidwesten nog een tweeklank is, al of niet met fonologische relevantie van het diftongische element, is het waarschijnlijk dat de klank uit *eo*, gespeld

als *ie*, in de vroege middeleeuwen, in ieder geval in het zuidwesten, een tweeklank was en de klank uit *î* een monoftong. Ook de spelling ondersteunt deze veronderstelling: *ii* en *ij* suggereren met groter waarschijnlijkheid een lange monoftong dan *ie*. Het bovenstaande hoeft niet in strijd te zijn met de mening van Van Haeringen (1962, 158), dat in het zuiden de *ie* monoftong, de *ij* lichte diftong was, later dan de 13e eeuw. Wanneer men 'zuiden' bij hem opvat als zuidelijk Brabant (met uitsluiting dus van Vlaanderen) is de tegenwoordige situatie van monoftong (voor ogm. *eu*) en niet-gedissimileerde diftong (voor wgm. *î*) denkbaar als voortzetting van de middeleeuwse toestand.

Drente en het noordelijk deel van Overijsel geven een onoverzichtelijk beeld dat te wijten is aan de noodzakelijke aanvulling met schriftelijk materiaal. Sassen (1953) onderscheidt een klein kwaliteitsverschil tussen de klank uit *î* en die uit *eo*. De eerste is kort, afgezien van lange allofonen in sommige posities, en gesloten, de tweede lang en opener. De meestal niet fonetisch geschoolde correspondenten die de vragenlijsten invulden met de letters van de Nederlandse spelling, hebben de nuances niet kunnen onderscheiden met het oor, of ze hebben ze niet kunnen weergeven met de gebruikte tekens, of de nuances zijn fonologisch niet meer relevant. Dit verwarde beeld duidt eerder op een verschil met het algemeen Nederlands dan op onderling verschil tussen de dialecten. De klinker van *gieten* wordt of werd fonetisch gerealiseerd meer open dan *ie*, maar niet zo open als *ee*.

Het ontbreken van voldoende materiaal in de Rnd heeft in meer gebieden complicaties gegeven. Toen het woord voor deze kaart werd uitgezocht als het meest geschikte (of minst ongeschikte) werd gerekend op het voorkomen ervan in het hele taalgebied. Maar 'bloemen gieten' bleek in een deel van het Nederlandse taalgebied geen equivalent in de dialecten te hebben. In Friesland werd het vaak vervangen door 'water geven', in een deel van Limburg (het witte gedeelte op de kaart) bleek 'schudden' het gangbare woord. Tekst-

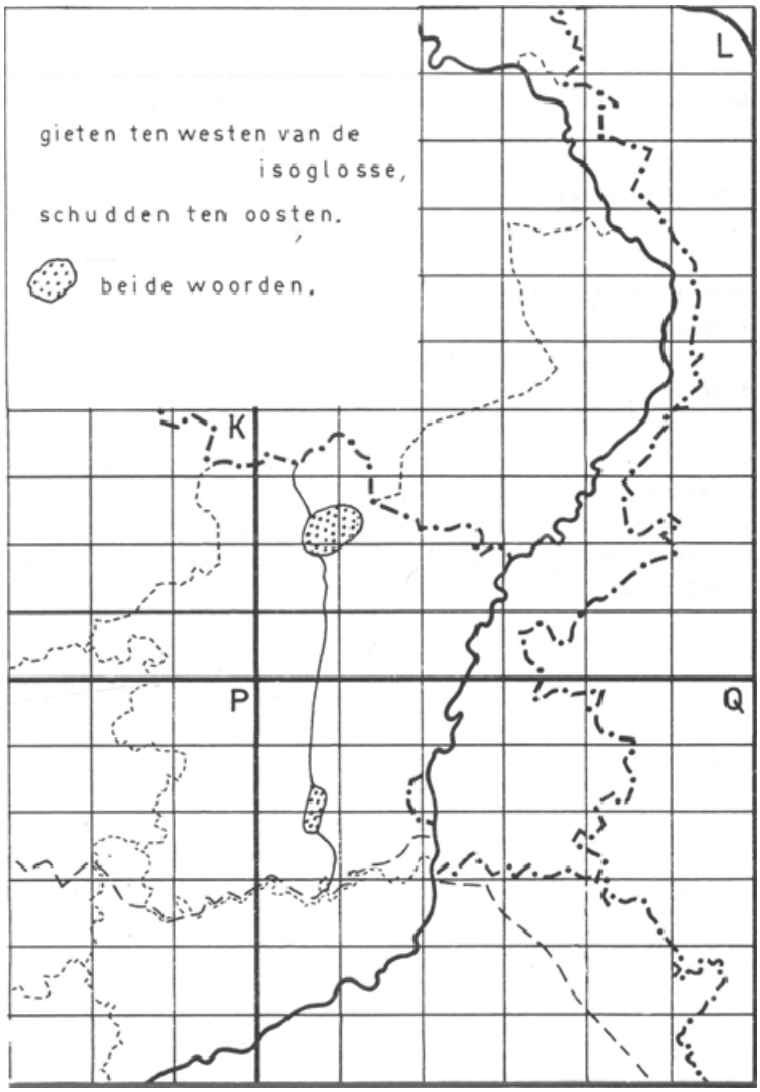

Tekstkaart XIV

kaart XIV geeft de isoglosse die een westelijk gebied met *gieten* scheidt van een oostelijk met *schudden*. Volgens Leenen (1930) loopt de isoglosse tussen het westelijke gebied met nauwe en een oostelijk met wijde monoftong ongeveer midden door het witte gebied. De nauwe diftongen in het Luikse zijn in de Rnd-gegevens onmiskenbaar, maar volgens Leenen zouden het wijde monoftongen moeten zijn.

Wanneer we de kaarten 13 (*duur*) en 15 (*gieten*) vergelijken, blijkt dat in het gebied met geronde palataal (*duur, deur, duier*) altijd door ronding verschil bestaat tussen deze klinker uit wgm. *iu* en die uit wgm. *eo*. In het gebied waar op de eerste kaart ongeronde palataal voorkomt, het zuidwesten, is samenval te constateren in een klinker met de kenmerken nauw en niet gerond. In *duur*, dus voor *r*, is deze klinker in West-Vlaanderen weliswaar een monoftong, maar deze is te beschouwen als een allofoon van de diftong in *gieten*. In Oost-Vlaanderen zijn de klinkers van *duur* en *gieten* lang, de lengte heeft in dit gebied geen fonologische relevantie (Hoebeke 1974). Het hele Oostvlaamse-Brabantse gebied heeft dus samenval in een nauwere of wijdere monoftong.

16 en 17. ontwikkeling van ogm. *ai*: *stenen, klein*[aant. aant.]

De stamklinker ontwikkelde zich uit ogm. *ai*. Volgens Schönfeld (1970 § 63) ontstond uit het eerste element van de tweeklank een *e* onder invloed van de *i*, wat men contactumlaut of assimilatie noemt. Uit deze *e* + *i* ontstond een lange *e* of een tweeklank *ei*. Deze *ei* treft men aan in veel woorden waar een *i* of *j* in de volgende lettergreep voorgekomen kan zijn in een ouder stadium, b.v. *reiken* (-*jan*- werkwoord), *heide* (got. *haipi*, -*jô*-stam). Dit kan ook bij *klein* het geval geweest zijn.

In het Duits ontwikkelen *ee* en *ei* zich afhankelijk van de positie in het woord: in het ohd. al ontstond altijd *ei* behalve voor een volgende *h, w, r* en aan het woordeinde (vgl. *breit/breed, Fleisch/vlees, See/zee, Reh/ree*).

In het ofri. en os. ontstond een monoftong, waarvoor de grafemen *a* en *e* werden gebruikt.

Daar, ook in dialecten binnen het Nederlandse taalgebied, de medeklinker invloed kan hebben op de voorafgaande klinker, werden twee woorden gekozen waarin dezelfde consonant volgt. De beperktheid van het materiaal van de Rnd stelde ons voor twee moeilijkheden: 1. deze consonant is een *n*, die vaak diftongerend en vernauwend werkt. Deze invloed zou echter in beide woorden dezelfde moeten zijn. 2. Hinderlijker bleek het dat voor kaart 16, ontwikkeling van een *ai* zonder umlautsfactor, alleen een meervoud beschikbaar was. Omdat *steen* een *a*-stam is en de meervoudsvormen overwegend geen umlautsfactor gehad hebben, leek dit bezwaar gering. Bij de bewerking van het materiaal bleek echter dat in het polytonische gebied van Limburg het enkel- en het meervoud wel een verschillende klinker kunnen hebben, een *e*-achtige monoftong of een *ei*-achtige diftong. Tekstkaart XV geeft hierover meer informatie, voor uitvoeriger gegevens wordt verwezen naar de literatuur. Ook in het Friese taalgebied was verschil in klinker tussen enkel- en meervoud, waarop later wordt ingegaan.

Maar hier heeft het enkelvoud dezelfde stamklinker als *klein*, een nauwe voorvocaal met naslag.

Bij vergelijking van de beide kaarten blijkt dat in het grootste deel van het taalgebied de stamklinker in *klein* anders is dan die in *stenen*; dit geldt ook voor het enkel-

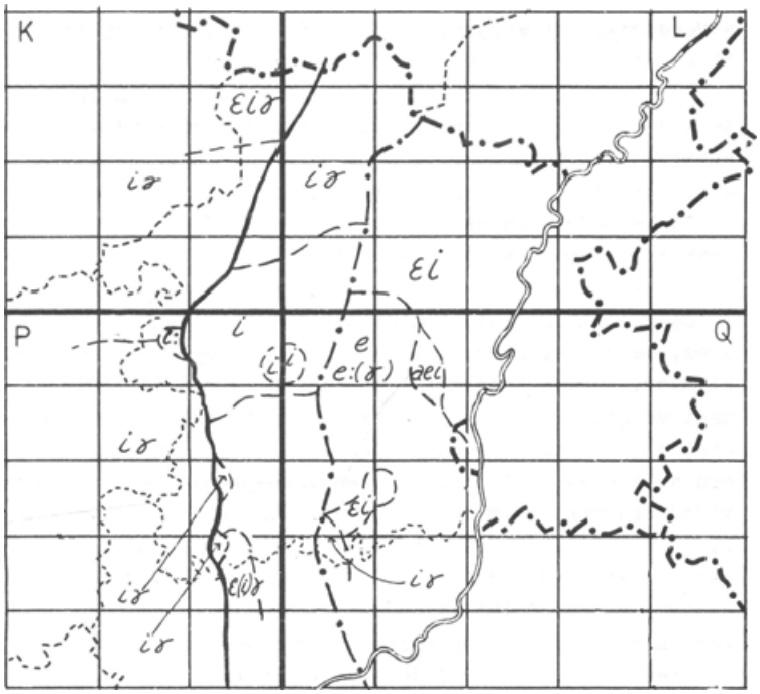

Tekstkaart XV
De klinker in het enkelvoud van *steen*.
--- ten oosten: gebied met polytonie
- · - ten westen: stoottoon ten oosten: sleeptoon
- - isoglossen van klinkervarianten (naar gegevens uit eigen materiaal, verzameld door J. Goossens)

voud *steen*. Dezelfde klinker in *klein* en in het enkelvoud én in het meervoud van *steen* vinden we in West- en Frans-Vlaanderen, door de algehele samenval in een wat wijdere lange nauwe voorklinker, en in Limburg door de invloed van de volgende consonant, evenals in het Duits. Eveneens in Groningen door de zogenoemde Groningse diftongering.

De beslissing om de ontwikkeling van *ai* slechts in twee woorden te vergelijken werd ondersteund door de studies van Blancquaert-Tavernier-Vereecken (1952), waaruit tekstkaart XVI is overgenomen, en door die van Van Loey (1967), waaraan tekstkaart XVII is ontleend. Op het eerste artikel komen we later terug. Van Loey laat voor Oost-Vlaanderen zien dat er geen scherpe grens is tussen de gebieden met en zonder samenval in eenzelfde vocaal. De meest oostelijke isoglosse, van *dreigen*, ligt nog ten oosten van de grens van Oost-Vlaanderen en Brabant, de meest westelijke,

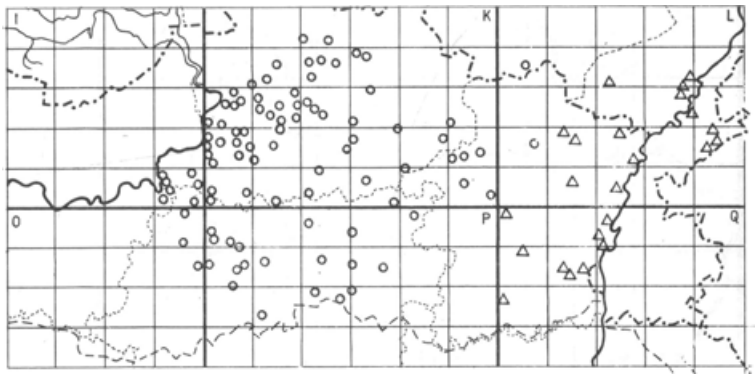

Tekstkaart XVI
○ *steine potten* naast *iee* in *stenen muur, stenen vloer*, en *stenen*, meervoud van *steen*.
Δ *ei* in het adjectief in verbinding met alle substantieven en in het meervoud van *steen*.
(naar kaart van E.Blancquaert en C.Tavernier-Vereecken, Rheinische Vierteljahrsblätter 17 (1952) 53).

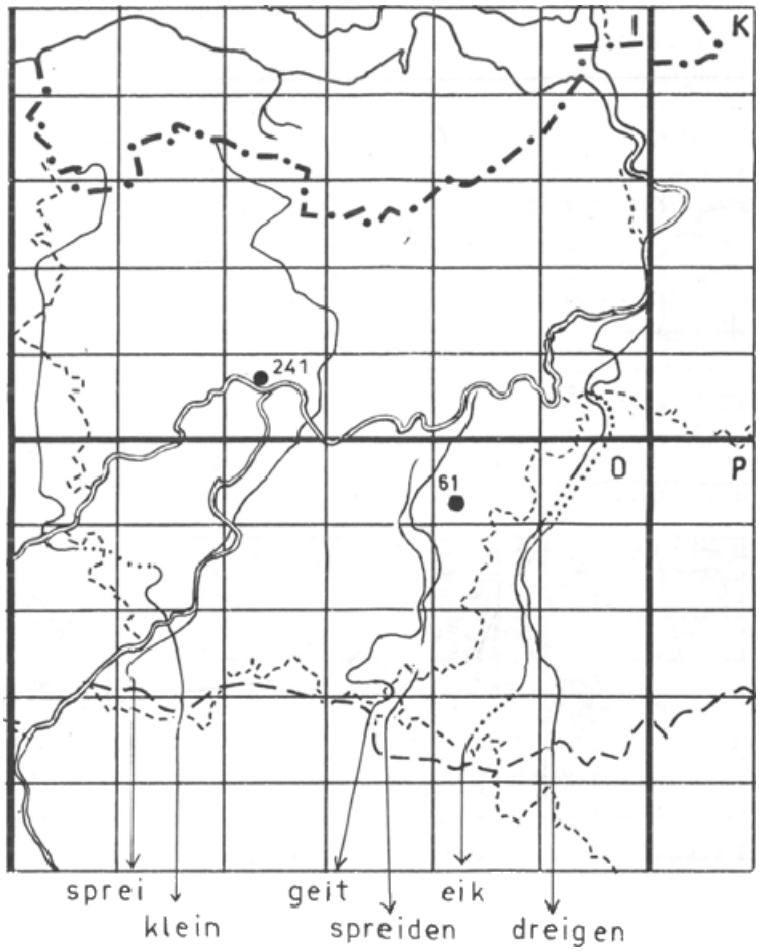

Tekstkaart XVII
De spreiding van *ê / ei* in Oost-Vlaanderen.
I 241 is Gent, O 61 is Aalst. Ten W. van elke isoglosse ligt de *ê*-vorm, ten O. de *ei*-vorm.
(Materiaal Rnd)
(uit: A. van Loey, Over westmnl. *ê / ei*, 1967)

van *klein*, ligt in de buurt van de grens tussen West- en Oost-Vlaanderen. De isoglossen van de zes door Van Loey beschreven woorden geven het beeld van een zogenaamd 'Staffel'-landschap, waaraan opmerkelijk is dat van de beide woorden met een velaar volgend op de klinker (*eik, dreigen*) de isoglossen het meest oostelijk liggen, westelijker liggen de isoglossen van de woorden waar de stamklinker voor een dentaal staat (*spreiden, geit, klein, sprei*). Een groter aantal woorden zou onderzocht moeten worden om hieruit te mogen concluderen dat de volgende consonant van invloed is. Bij de behandeling van de studie van Blancquaert-Tavernier zullen we nog op andere invloeden wijzen die de regelmatige klinkerontwikkeling beïnvloed kunnen hebben. Na onderzoek van de middelnederlandse toestand, op grond van de spellingen, concludeert Van Loey voorzichtig, dat de isoglossen van *geit* en *spreiden* de uiterste grens van de invloed van een umlautsfactor op deze oude tweeklank aangeven; in dit geval zou dan de umlaut iets verder naar het westen zijn doorgedrongen dan met de umlaut van lange vocalen het geval geweest is (Zie ANKO I, kaart 9, *groen*). De verbreiding van een diftong in *sprei* en *klein*, nog verder naar het westen, schrijft Van Loey toe aan expansie, mogelijk vanuit Brabant in de 16e eeuw. Hiermee zijn Van Loey's woorden zeer summier weergegeven, voor uitvoerige informatie verwijzen we naar het artikel zelf.

Uitgaande van deze studie zou de keuze van een woord uit de Rnd voor onze kaart hebben moeten vallen op *geit* of *spreiden*. Maar in de opgaven voor noordelijker streken kwam *geit* te weinig voor, en *spreiden* nog veel minder; beide werden dikwijls vervangen door synoniemen.

Het verschil tussen de stamklinkers in beide woorden, *stenen* en *klein*, kan dus niet verklaard worden door de invloed van de volgende consonant, daar die dezelfde is. Als we aannemen dat een umlautsfactor in *klein* de oorzaak van het verschil is, valt het op dat de diftong ook voorkomt in het gebied waar wel umlaut van korte, maar niet of zeer waarschijnlijk niet van lange vocalen voorkomt, nl. Zee-

land, Zuid- en Noord-Holland, dat bovendien in de ontwikkeling van ogm. *ai* zonder umlautsfactor overeenkomst vertoont met West-Vlaanderen. En het voorkomen van een diftong in dit gebied toe te schrijven aan Brabantse invloed, zoals Van Loey heeft gedaan voor Oost-Vlaanderen, lijkt evenmin aannemelijk. Men ontkomt niet aan de indruk dat we hier niet te doen hebben met een normale ontwikkeling binnen het foneemsysteem. Daarvoor kunnen de volgende overwegingen gelden:

a. In de middeleeuwen komt in Holland de spelling *klien* voor, die men verwacht naast de vormen *bien, stien, gemien, lienen*, die tot in de 20e eeuw in de dialecten algemeen waren en nog wel gehoord worden. Vangassen (1964) citeert *oliene*, 1333 Haarlem, Boekenoogen (1897) eveneens, 1319 West-Friesland, 1450 Leidse Keurboeken; de laatste geeft drie gevallen in rijmpositie (In deze gevallen kan sprake zijn van een archaïsche vorm die uit rijmnood werd gebruikt).

b. De niet-gedissimileerde tweeklank van *steen* komt in het Zeeuws voor in het werkwoord *kleinzen*, nl. *klêênse* (Ghijsen 1964).

c. De vorm *klien*, met een nauwe voorklinker, dezelfde als in *stien*, komt nu nog voor in het Fries (vergelijk Engels *clean*).

Volgens de citaten in het Mnl.W. komen de spellingen *clene* en *cleine* zowel in oostelijke als westelijke teksten voor. Van Loey constateerde dat in het algemeen de *ei*-spelling in de middeleeuwen weinig frequent was, zowel in woorden waar geen als in die waarin misschien wel een umlautsfactor kan worden aangenomen. Op grond daarvan veronderstelt hij dat de klank een onechte (niet-gedissimileerde) diftong is geweest, die hij schrijft met [*ɛ.ə*] en die zowel met *e*(*e*) als met *ei* kan zijn weergegeven. Een verdere vernauwing van het eerste element zou vervolgens de tegenwoordige Westvlaamse klank [*ɪ.ə*] hebben doen ontstaan.

In het westen, Zeeland, Zuid- en Noord-Holland, heeft

klein in de middeleeuwen misschien wel dezelfde klinker gehad als *steen*; daarvoor pleiten de mnl. spellingen met *ie*, maar ook het Zeeuwse werkwoord *klêênse*, naast het adjectief *klein*. In het Fries luidt dit werkwoord *klingzje*; in het Wierings is bewaard *klèènsbol* (zeef) met [*ɛ*.], een wijdere klinker, maar in ieder geval geen diftong.

In de meeste citaten in het Mnl.W. betekent het woord *klein* 'zuiver', in een kleiner aantal 'klein' (parvus). In de rechtsbronnen heeft *klein* vrijwel altijd de betekenis parvus en wordt het steeds samen met *groot* gebruikt. Daarnaast kunnen we constateren dat het gewone woord voor parvus in het Fries is *lyts* (verwant aan het Engelse *little*); in de bronnen uit de 13e, 14e en 15e eeuw blijken in Noord-Holland plaatsnamen vaak vooraf te worden gegaan door *litteke, lutteke, lutke* (Meilink 1951, Oorkondenboek 1873); in het hedendaagse Westvlaams in de comparatief *litter* nog bekend.

Zowel de spelling als de betekenis van het woord *klein* vertoont onzekerheid. Uit Vangassen (1964) kreeg ik de indruk dat een spelling *ei* of *ey* het vroegst voorkomt in *klein* in 1375, terwijl vanaf 1316, de datum van het oudste stuk, *eygen* wordt geschreven; in de 14e eeuw overheerst *gemien*, in de 15e *gemeen*, na enkele gevallen van *gemeyn* (1400, 1414, 1416) als adjectief bij *priesters* en *convent*. De *ie*-spelling in woorden als *liengoet, te lien, bried, twie*(*n*) handhaaft zich langer dan die in *gemeen*.

Ook langs een andere weg is *ie* in *klein* verklaarbaar. In het ofri. ontwikkelde zich uit *ai* een *ā* en, voor *i, j* en volgende dentale consonant *ē*. Uit deze *ē* ontstond dan later *ie*. Een ofri. ontwikkeling is in Noord-Holland, een deel van het ingweoonse gebied, niet onmogelijk. Maar ook zo komen we voor het Hollandse gebied tot *stien* en *klien*, zoals in het Fries, en niet tot *stien* en *klein* (Schönfeld 1970 § 65; Fokkema 1952, 9).

Deze gegevens zijn veel te gering voor een conclusie, maar ruim voldoende voor een gevoel van onzekerheid. *Klein*

lijkt in het westen niet thuis te horen. Ik waag de volgende hypothese: langs de kust van de Noordzee kwam in de vroege middeleeuwen een woord voor met een monoftong of niet-gedissimileerde diftong, dat ik hier nu schrijf als *kleen/klien*; het betekende ‘zuiver’. Daarnaast bestond een woord als *littek, luttek* dat ‘klein’ betekende. In de ambtelijke stukken kreeg het eerste woord de betekenis van het tweede. Dit maak ik alleen op uit de combinatie met *groot*; bij een nauwkeurige bestudering van deze bronnen, in chronologisch en regionaal verband, zou hierover meer zekerheid verkregen moeten worden. Buiten die stukken bleven vormen als *luttig, luttik* nog lang in gebruik (Boekenoogen i.v.).

In Holland en Zeeland kunnen we niet denken aan een Brabantse expansie, want dat is zo vroeg en zo noordelijk vrijwel onmogelijk. Maar een invloed van de ambtelijke schrijftaal is dat niet. Of die nu Brabants of Limburgs of Duits was, kan ik niet uitmaken. Maar dat is niet nodig, want het is hier voldoende om aan te nemen: de *ei* in *klein* is in Holland en Zeeland niet autochthoon.

En hiermee is de behandeling van kaart 16 en 17 sterk vereenvoudigd, omdat hiermee de werking van de umlautsfactor in *klein* teruggebracht kan worden tot het gebied waar umlaut van lange vocalen voorkomt. Verderop zal de ontwikkeling van deze oude diftong worden vergeleken met die van de jongere in *gelijk*.

De klinker in *stenen*.

De *ee* [*e.*] komt, met of zonder naslag, alleen voor in Noord- en Zuid-Holland, oost-Noord-Brabant en het middenoosten. De verspreiding van de vormen met en zonder naslag wekt niet de indruk dat de naslag fonologisch relevant is. Limburg, oost-Noord-Brabant en Vriezenveen hebben een diftong *ei*; in Groningen is deze sterker gedissimileerd tot *ai* of *ai*.

In de rest van het taalgebied komt een vocaal voor van andere kwaliteit: een nauwe voorklinker of een iets wijdere

kwaliteit, al of niet gevolgd door een naslag. In Noord-Holland is deze nauw, de lengte en de eventuele naslag schijnen geen fonologische relevantie te hebben. In Oost-Vlaanderen en Brabant komt ook een nauwe voorklinker voor. De meeste opgaven in de Rnd schrijven de klinker met het fonetisch teken [*i*] gevolgd door een naslag, hetzelfde teken dat er voor *gieten* wordt gebruikt, maar zonder naslag. Op grond van dit verschil zouden we geconcludeerd hebben dat er in deze gebieden een fonologische relevantie aan de naslag toegekend zou moeten worden. Maar volgens Hoebeke (1974, 132), die het bestaan van een kwantiteitscorrelatie in het Zuidoostvlaams expliciet ontkent, is de klank mét naslag een allofoon van die zónder, de kwaliteit van de eerste (met naslag) is wat wijder dan die van de tweede (zonder naslag). Teirlinck (1924, 37-38) noemt de klinker van *steen* een scherplange *ee* die klinkt als de gerekte *i* van nederl. *wit*.

In het gebied van West-Vlaanderen, Zeeland, west-Noord-Brabant en de aangrenzende delen van Utrecht en Zuid-Holland was in de spellingen van de Rnd een wijdere voorklinker te onderscheiden, meestal lang en gevolgd door een naslag. De lengte is hier waarschijnlijk relevant, de naslag is vermoedelijk niet meer dan een bijproduct van de lengte.

Alleen op de Waddeneilanden komt een korte wijdere voorklinker voor. In Friesland is een cirkelteken gebruikt ter aanduiding van de stijgende tweeklank die in het meervoud voorkomt; het enkelvoud heeft een wijdere voorklinker, met naslag die fonologisch relevant is.

Van Loey stelt voor de ontwikkeling van de klinker de volgende hypothese: ogm. *ai* wordt via [*ɛi* tot [*eə* en tenslotte tot [*ɪə*]. De diftong die in het mnl. met *ei* wordt gespeld is een combinatorische variant, die optreedt als er een umlautsfactor aanwezig was of als de volgende consonant een dentaal was; de bijna-monoftong, die optreedt als er geen umlautsfactor aanwezig is of voor andere consonanten dan dentaal, wordt gespeld met *e*(*e*). Uit de rijmen

maakt hij op dat de *ie* die in woorden als *allien* en *bien* gespeld wordt, rijmt op *ie*'s die op andere wijze zijn ontstaan: *te sien/int ghemien; vrient/mient; stien/sien*.

Dit zou kunnen betekenen dat de *ie* in *stien* enz. geen zuivere monoftong was, zoals we ook voor de stamklinker van *gieten* in het oudere mnl. aannamen. In West-Vlaanderen zou het stadium [ɪə] gehandhaafd zijn, in Noord-Holland, Friesland en Drente zou de wat wijdere voorklinker vernauwd kunnen zijn tot de nauwe voorklinker van de tegenwoordige uitspraak.

De hiervoor genoemde studie van Blancquaert-Tavernier-Vereecken maakt waarschijnlijk dat er bij de ontwikkeling van de klinker in *stenen* nog andere factoren hebben gewerkt dan alleen de klankomgeving. Op hun kaart, op blz. 51 overgenomen als tekstkaart XVI, heeft het grootste deel van Limburg een *ei* in enkelvoud en meervoud van het substantief, en eveneens in het adjectief. Men kan aannemen dat de diftong zich heeft ontwikkeld (of behouden is gebleven) onder invloed van de consonant, evenals in het Duits. Maar in West-Limburg en Brabant, vooral in het noordwesten van deze laatste provincie, komt een *ei* voor in *steine potten*, een andere klinker echter in *stenen muur* en *stenen vloer*, nl. *ieə*, de klinker van het enkel- en meervoud van *steen*. Het is niet onwaarschijnlijk dat de vorm met diftong een adjectief is, waarin de stamklinker invloed onderging van de umlautsfactor in de uitgang, en dat de andere vormen als meervoud van het enkelvoud *steen* beschouwd moeten worden. Maar de meeste plaatsen in dit gebied kennen dit verschil niet; waarschijnlijk is hier door analogische invloeden gelijkmaking opgetreden en hebben de vormen van het substantief (zonder umlautsfactor) het adjectief beïnvloed, zodat dit dezelfde klinker van het substantief aannam.

De klinker in *klein*.

Behalve in Friesland, West-Vlaanderen en West-Limburg heeft het Nederlandse taalgebied een gedissimileerde dif-

tong. Deze kan veroorzaakt zijn door invloed van een umlautsfactor, door de volgende *n* of, zoals voor Holland werd verondersteld, door invloed van buiten het gebied. (Men hoeft niet te denken aan één ankele oorzaak, het is niet uitgesloten dat de invloed van *n* een van de andere factoren heeft versterkt.)

De realisatie van deze klinker is in het zogenaamde diftongeringsgebied ongeveer dezelfde als van de gediftongeerde wgm. *î*. In het grootste deel van het niet-diftongeringsgebied in het oosten komt een *ei* voor, een gedissimileerde diftong die te vergelijken is met die van het diftongeringsgebied. Een sterker gedissimileerde diftong komt voor in Groningen en in Vriezenveen; in Twente, oost-Noord-Brabant en noord-Limburg komt een wijde monoftong voor, ongeveer dezelfde die we ook in het diftongeringsgebied aantreffen (De tekens op de kaarten 14 en 17 geven dezelfde klanken aan, om de overeenkomsten en verschillen zo duidelijk mogelijk te demonstreren).

In het Fries heeft *klein* een nauwe voorvocaal, gevolgd door een naslag, die fonologische relevantie heeft, terwijl de klinker van *gelijk* (die dus uit wgm. *î* ontstond) een korte nauwe voorvocaal zonder naslag is.

West-Vlaanderen en het zuid-westen van Limburg hebben een wat wijdere niet-gedissimileerde diftong. In het laatste gebied is het echter fonologisch de representant van *ei*. De klankverschillen in dit gebied zijn het gevolg van de polytonie en functioneren binnen het systeem dus anders dan in West-Vlaanderen, waar de polytonie niet voorkomt. Fonologisch gezien hoort het zuid-westen van Limburg bij het oostelijke deel van het taalgebied, waar ogm. *ai* en wgm. *î* niet zijn samengevallen. Hoewel de klinkers in deze gebieden fonetisch ongeveer dezelfde zijn, worden ze aangeduid met verschillende tekens, omdat de fonologische waarde verschilt.

Onzekerheid over de umlaut in het westen.

In zijn artikel over de verhouding van *ê/ei* heeft Van

Loey vele bezwaren genoemd, die ingebracht kunnen worden tegen de verklaring van het ontstaan in het westen van *ei* uit ogm. *ai* door invloed van een umlautsfactor. Maar volgens hem worden alle gevallen met *ei* gedekt door de palataliserende invloed van een volgende *i* of van een dentaal *d, t, l, n, r, s*. De bezwaren zijn met andere te vermeerderen, de onzekerheid over de onderliggende vormen is vaak te groot.

Volgens Van Loey zou *teiken*, dat met de spelling *ei* in Holland voorkomt, een relict zijn waarin de werking van de umlautsfactor nog lang zichtbaar is geweest. Hier kan immers niet de invloed van de dentaal gewerkt hebben. Hij geeft geen verklaring voor de overwinning van de uitspraak en spelling *teken*. Als we er een ander woord met ogm. *ai* voor *k* naast zetten, worden de moeilijkheden alleen nog maar groter. Het Nederlands heeft *eik*, en *eiken*- in *eikenhout, eikenboom. Eik* kan een umlautsfactor gehad hebben, maar van het adjectief *eiken* kunnen we dat met zekerheid aannemen. In oudere Noorhollandse bronnen is echter de vorm *eken* (-) heel frequent. Het eerste lid van *eikenhout* kán het meervoud van *eik* zijn, bij *eikenboom* wordt dat al minder waarschijnlijk, bij *eiken* denkt men toch in de eerste plaats aan het adjectief. De vorm *eken* is in westelijke bronnen niet zeldzaam: Veurne-Ambacht 1396 *eeken* (Viaene 1961) (De voorafgaande getallen 12 en 32 maken waarschijnlijk dat hier het meervoud is gegeven); met een adjectief zullen we echter te doen hebben in: *een eenken poppekasje* (Jisp 1746, H.P.Moelker, Adversaria van de gemeente Jisp, gestencilde uitgave 1973). In dezelfde uitgave nog: *een eenken kas, een kruytdoos van eekenhout. Ekehout, ekekasje* (Krommenie 1750, Inventaris opgemaakt door notaris Jacobus Beets, nr. 3065, fol. 586.). Maar ook *eyckenhout* in inventarissen uit 1567/68 in Haarlem, Beverwijk en Alkmaar. Op Tessel het enkelv. *eik* naast het meerv. *eeke* (Keyser), op Wieringen *iken*- en *eken*(-boom). Schönfeld (1970 § 63) neemt aan dat de klinker van *eik* is ontstaan onder invloed van het adjectief; de woorden *eek* en

eekhoorn (evenals het dialectische *katteker* en *eekkatte*) kunnen deze opvatting misschien ondersteunen. De westelijke oudere vormen als *eeken* zouden dan waarschijnlijk maken dat de *ee* zowel in het substantief als in het adjectief oorspronkelijker is dan de *ei*, tenzij de *ee* van het substantief analogisch de *ee* in het adjectief heeft veroorzaakt.

Het aantal onbekenden bij dit probleem is zo groot dat alleen de mogelijkheden hier vermeld konden worden.

ogm. *ai* en gerekte *ee*

De klinker van *stenen* in het Nederlands is fonetisch en fonologisch dezelfde als die van *eten* en *geven*, een klinker ontstaan uit een korte nauwe voorklinker van een oudere taalperiode. Tekstkaart XVIII geeft een globaal overzicht van de klinkers in die woorden. In gebied I is dit in beide woorden dezelfde, fonetisch ongeveer dezelfde als die van Nederlands *stenen* ([*e.*]). De vergelijking van deze tekstkaart met kaart 16 demonstreert dat de samenval van *ee* uit ogm. *ai* en wgm. *ĭ* slechts in een klein deel van het taalgebied plaatsvindt. In gebied II komt dezelfde klinker voor in *eten* en *geven*, een wijde voorklinker, een andere klinker dan die in *stenen*. In de gebieden III en IV is verschil tussen de klinkers van *eten* en *geven*, doordat de vocaal voor dentaal wijder is dan die voor labiaal en velair; in gebied III zijn ze in beide posities lang, in gebied IV is de klinker voor dentaal kort, die voor labiaal en velair lang. Uit Bezoen (1938 § 26) krijgt men de indruk dat in dit gebied IV vroeger in de meeste woorden met ogm. *ai* een wijde voorklinker werd gesproken; als dit juist is zou de klinker voor labiaal en velair geleidelijk aan kwalitatief gelijk geworden zijn aan die uit ogm. *ai*. Deze indruk wordt versterkt door het feit dat in het aangrenzende Westfalen in dezelfde posities nog een lange wijde voorklinker voorkomt.

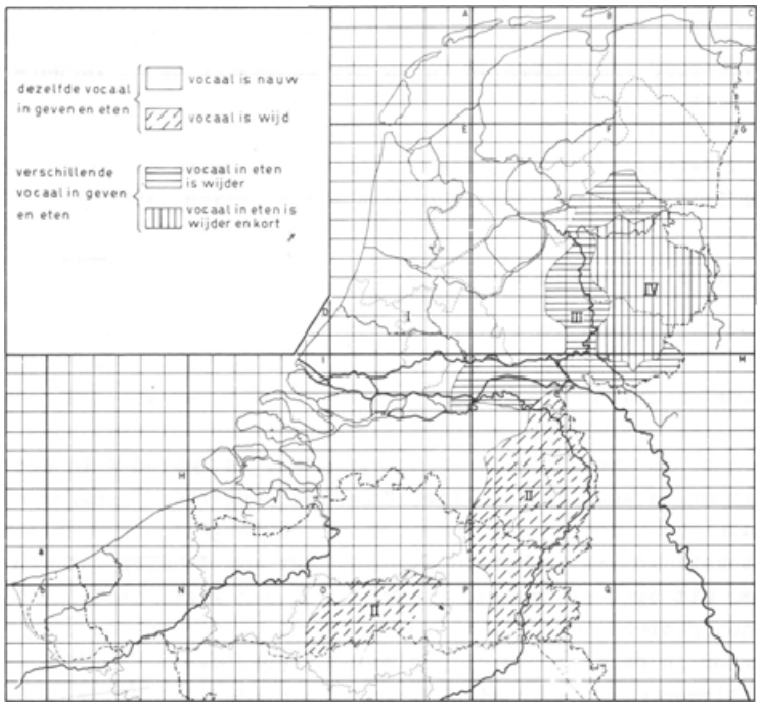

Tekstkaart XVIII

In het Nederlands is die samenval waarschijnlijk nog vrij jong en niet ouder dan het begin van de 17e eeuw (Daan 1966, 164 vlgg.). Ten Kate (1723 I 157) schrijft immers dat de Amsterdammers en de Overijselaars het verschil tussen scherp- en zachtlange *ee* niet bewaard hebben. Even verder zegt hij dat geheel Noord-Holland, Vriesland en Overijsel het verschil opgegeven hebben, nadat hij heeft verteld dat de Land-Vriezen wel onderscheid maken. Misschien moeten we dit zo interpreteren dat de stedelijke dialecten van Friesland het verschil niet, de landelijke het wel be-

waard hadden. Mogelijk heeft hij hetzelfde bedoeld ten aanzien van Overijsel. In dat geval zou ook hier de samenval eerder in de stad plaatsgevonden hebben, wat door de gegevens van Bezoen enigermate wordt gesuggereerd.

Zie hiervoor ook: Rakers (1947), Declercq (1969).

ogm. *ai* en wgm. *î*

Bij vergelijking van kaart 14 (*gelijk*) en 17 (*klein*) valt op dat beide klinkers in het diftongeringsgebied van het midden grote overeenkomst vertonen. Toch lijken er nuanceverschillen te zijn. In Noord-Holland b.v. overheerst de meer gedissimileerde diftong in *klein*, in het gebied van de grote rivieren en in Brabant daarentegen heeft ditzelfde woord een monoftong, die óf een voorstadium van de diftong is óf een secundaire monoftong, d.w.z. ontstaan uit een diftong, maar die in ieder geval fonologisch relevant van de klinker in *stenen* verschilt. In het niet-diftongeringsgebied is de klinker van *gelijk* overal een monoftong, soms van lange kwaliteit, die van *klein* bijna overal een diftong; in West-Vlaanderen en in Friesland is deze diftong minder gedissimileerd dan in de rest van het gebied met diftong.

18 en 19. ontwikkeling van wgm. *au* voor labiaal/velair en dentaal: *boom, dood*[aant. aant.]

De klinker van *boom* en *dood* heeft zich ontwikkeld uit een wgm. *au* (Schönfeld 1970 § 66). Het Nederlands heeft als foneem in alle posities een monoftong, in tegenstelling tot het Duits, dat diftong heeft behalve voor *h* en dentaal (*Baum, hoch, Tod*). Een deel van de Limburgse dialecten sluit bij dit verschijnsel van het Duits aan, het Nedersaksische gebied heeft, evenals het aangrenzende Nederduitse, in alle posities een monoftong.

Uit de vergelijking van de beide kaarten is duidelijk dat vele dialecten een verschillende realisering hebben in de beide posities, m.a.w. dat er allofonen voorkomen afhankelijk van de volgende medeklinker. Als voorbeelden zijn de woorden *boom* en *dood* genomen, die beide voorkomen in het materiaal van de Rnd. De kaarten zijn vrijwel gelijk voor Friesland en het Nedersaksische gebied, evenals voor Oost- en Zeeuws-Vlaanderen en Vlaams-Brabant. Hier bestaan dus geen allofonen afhankelijk van de volgende medeklinker. In het overige deel van het taalgebied zijn de klinkers wel verschillend, komen dus wel allofonen voor.

In het Nedersaksische gebied is de representant van wgm. *au* in beide posities een zuivere, niet-gediftongeerde vrij nauwe *oo* [*o.*]; in het Fries zijn de klinkers gepalataliseerd, maar ook in beide posities gelijk; in Oost-Vlaanderen is een palataal-geronde vocaal ontstaan (men spreekt hier van een spontane palatalisering); in Vlaams-Brabant is de klinker in beide posities vernauwd tot een nauwe geronde achterklinker.

Het verschil tussen de allofonen is het duidelijkst in West-Vlaanderen en Limburg. In het eerste gebied is de wgm. *au* voor labiaal/velair een zuivere, nauwe *oo* [*o.*], die voor dentaal een iets wijdere, licht gediftongeerde [$ʊ^ə$]; in Limburg is die voor labiaal/velair een diftong [*ɔu*], die voor dentaal een nauwe, licht gediftongeerde achtervocaal [$u^ə$]. Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden hebben voor la-

biaal/velair een nauwere of wijdere monoftong, voor dentaal een nauwe licht gediftongeerde achtervocaal. Schouwen-Duiveland, Tholen, Goeree-Overflakkee hebben voor labiaal/velair een wijde monoftong [*ɔ*.], die in deze positie ook is opgegeven voor het noordoosten van Twente. Voor Bentheim wordt deze wijde monoftong genoteerd zowel in de positie voor labiaal/velair als voor dentaal. In het Nederlands bestaat thans geen fonetisch verschil tussen de klinker voor labiaal/velair en voor dentaal. Dat lijkt ook het geval in een groot gedeelte van Holland en Utrecht, maar relicten van allofonen werden nog in het begin van de zestiger jaren van deze eeuw aangetroffen (Daan 1965). Er zijn sprekers die het verschil wel maken in hun uitspraak, maar die zich daarvan niet bewust zijn (bij de zogenaamde korte *o* is dit vaak opgemerkt en zo dikwijls beschreven dat dit feit ook buiten kringen van taalkundigen bekend is).

Dit verschijnsel van wel verschil in uitspraak, maar geen bewustzijn daarvan bij de sprekers, heeft moeilijkheden gegeven voor het samenstellen van de kaarten. Op grond van mijn ervaring met het onderzoek van de verschillende oo's in Zuid-Holland, heb ik de lichte naslag als een belangrijker gegeven beschouwd dan de fonetische kwaliteit van de *oo*. Op kaart 18 vertegenwoordigt het open cirkeltje een zachtlange [*o*.]; een scherplange klinker kwam in deze positie vrijwel niet voor. Op kaart 19 echter zijn de zacht- en scherplange *oo*, zonder naslag, dus in de positie voor dentaal, samengevoegd onder ditzelfde teken. M.a.w. wanneer de klinker licht gediftongeerd werd, werd deze beschouwd als een scherplange *oo*, ontbrak deze diftongering dan werd een zachtlange *oo* genoteerd. Omdat dus de cirkels voorzien van een balk, niet precies hetzelfde aanduiden, is er een klein onderscheid gemaakt door het verschil in richting van de balk. Alleen op deze wijze was de onduidelijkheid binnen het Hollandse gebied aan te geven zonder dat te veel informatie verloren is gegaan.

Het belangrijkste voor deze kaarten is dat de klanken in *boom* en *dood* ook in dit gebied vaak verschillend waren

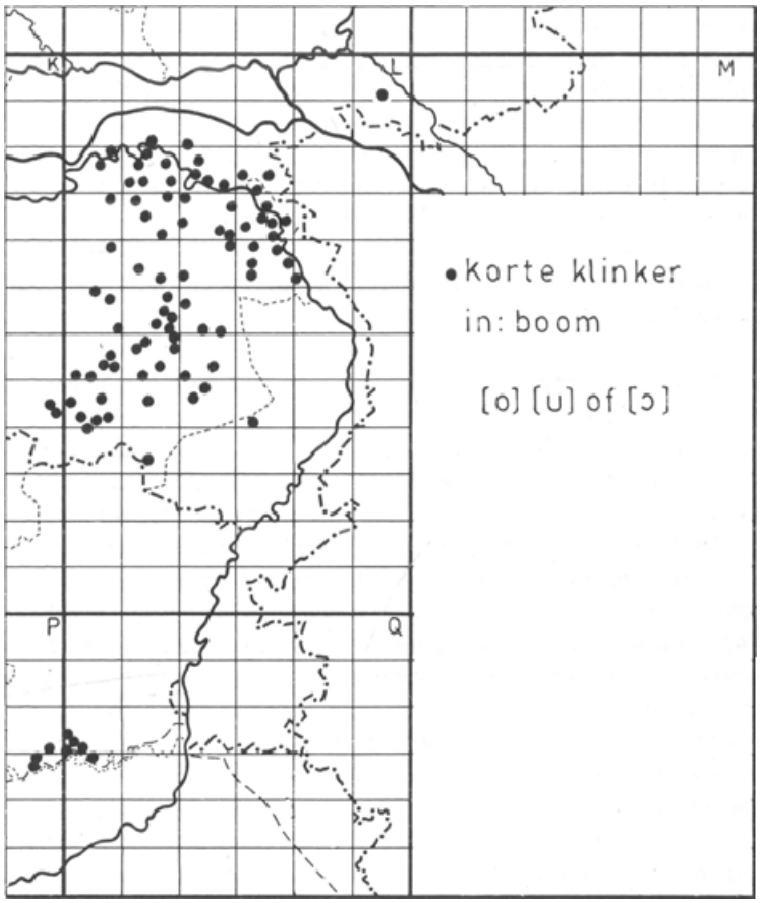

Tekstkaart XIX

genoteerd door de opnemers van de Rnd, m.a.w. dat de waarschijnlijkheid van het bestaan van allofonen, nu nog of in vroeger tijd, waarschijnlijk is, zoals ook voor tal van andere dialecten binnen het Nederlandse taalgebied.

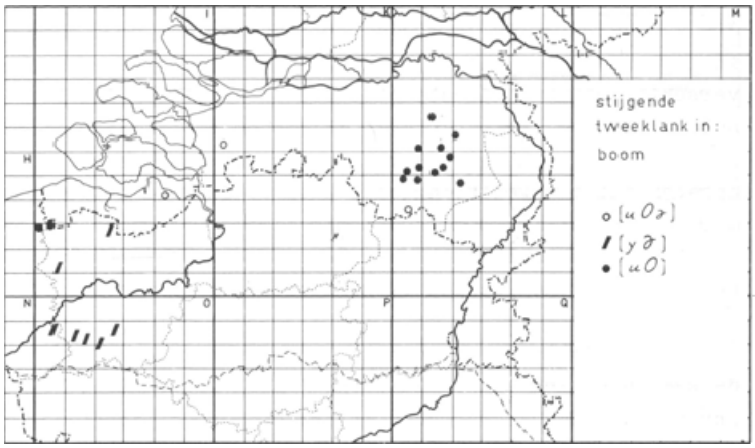

Tekstkaart XX

In het oosten van Noord-Brabant is de klinker voor dentaal een diftong, die voor labiaal/velair een monoftong. Maar tekstkaart XIX laat zien dat de klinker in *boom* kort is, waaruit we wel mogen concluderen dat de monoftong hier weer afhankelijk is van de positie voor een volgende *m*; mogelijk ook van de ontwikkeling uit een stijgende diftong (tekstkaart XX).

Na vergelijking van de kaarten kan men de volgende hypothese opstellen: het westen van Nederland en het zuidoosten hebben of hebben gehad allofonen voor wgm. *au* voor labiaal/velair en voor dentaal. Deze allofonen zijn nog duidelijk te horen in West-Friesland, een deel van de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden en in West-Vlaanderen. In het middengedeelte van Zuid-Holland en Utrecht zijn nog slechts relicten te vinden. De kaarten suggereren ook verschil naar gelang van de positie in het Land van Altena en het aangrenzende deel van Noord-Brabant. Het verschil

tussen beide kaarten in het noordoosten is gering. In het Friese gebied blijkt verschil voor te komen in de dialecten van de eilanden, wat zou kunnen betekenen dat ook het Fries in een ouder stadium allofonen heeft gekend, en in die van het Bilt en de steden, wat eerder aan Hollandse invloed te danken zal zijn; maar in dat geval betekent het verschil ook een ondersteuning van de hypothese dat het hele Hollandse gebied vroeger allofonen heeft gekend. In het Nedersaksische gebied valt alleen op dat het aantal opgaven met een gediftongeerde klinker in *dood* zo veel groter is dan dat in *boom*, zodat men zich afvraagt of dit wel of niet van betekenis is voor de klinkerstructuren van dit gebied, een vraag waarop ik geen antwoord kan geven.

Het bovenstaande is geen volledige verantwoording van de samenstelling van de kaarten. Als ik die gegeven had zou niemand dat meer hebben willen of kunnen lezen. Wie onvoldoende vertrouwen heeft, kan de kaarten voor zichzelf opnieuw maken aan de hand van het materiaal van de Rnd en de nuances aanbrengen door het beluisteren van de bandopnamen van dialecten in dit gebied. En als hij zover is zal wel blijken dat dit nog onvoldoende is. Bij een onderzoek naar dergelijke relictverschijnselen stuit men op moeilijkheden door tegenspraak, onduidelijkheid en vooropgezette meningen. De dialectschrijvers van West-Friesland spellen de klinker van *boom* met *ou*; bij de ouderen was en is de uitspraak ongeveer die van de Nederlandse *ou*, bij jongeren is het diftongisch karakter minder sterk en het eerste element is nauwer. Maar de meeste autochthone bewoners van het gebied weten dat er verschil is tussen de klinkers van *boom* en *dood*; en wanneer iemand de klinker in *boom* niet schrijft met *ou* en zegt dat het volgens hem geen *ou* is, heeft hij het mis volgens de dialectsprekers. De klinker van *dood* is hier een licht gedissimileerde diftong, waarvan het eerste element een scherplange *oo* [ʊ̟] is; men is zich het bestaan van een andere klinker dan die van *boom*, niet alleen in *dood*, maar ook in *brood* en tal van andere

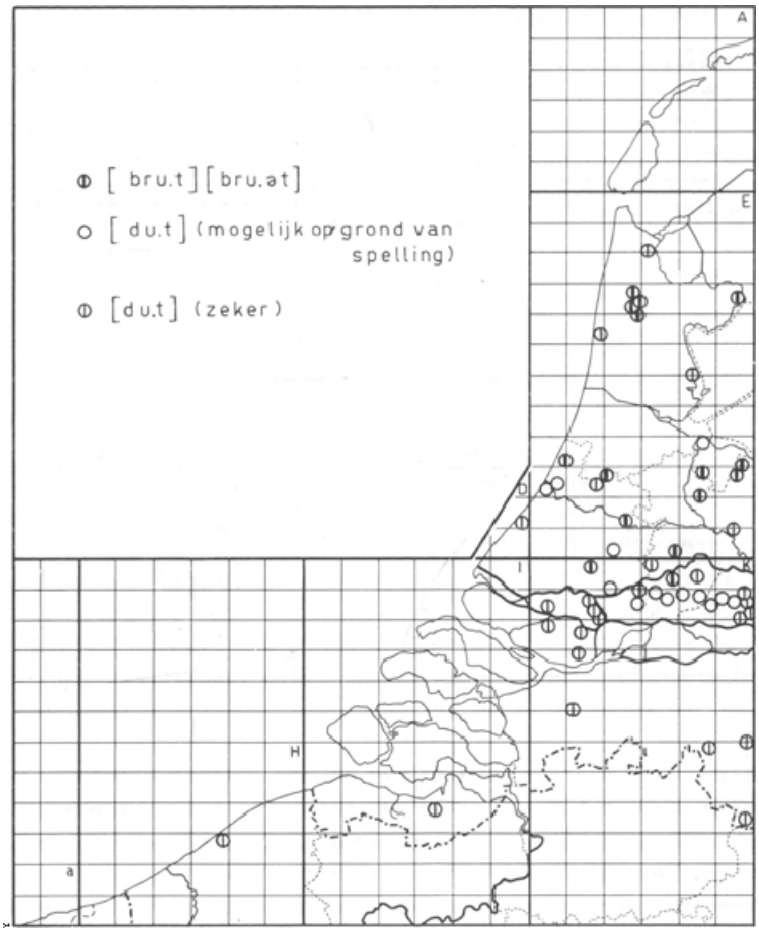

Tekstkaart XXI

woorden (Karsten 1931, 1934 zette ze bij elkaar) bewust. Maar elders is de bewuste kennis van dergelijke allofonen verloren gegaan en daardoor is het woord *dood*, vooral om-

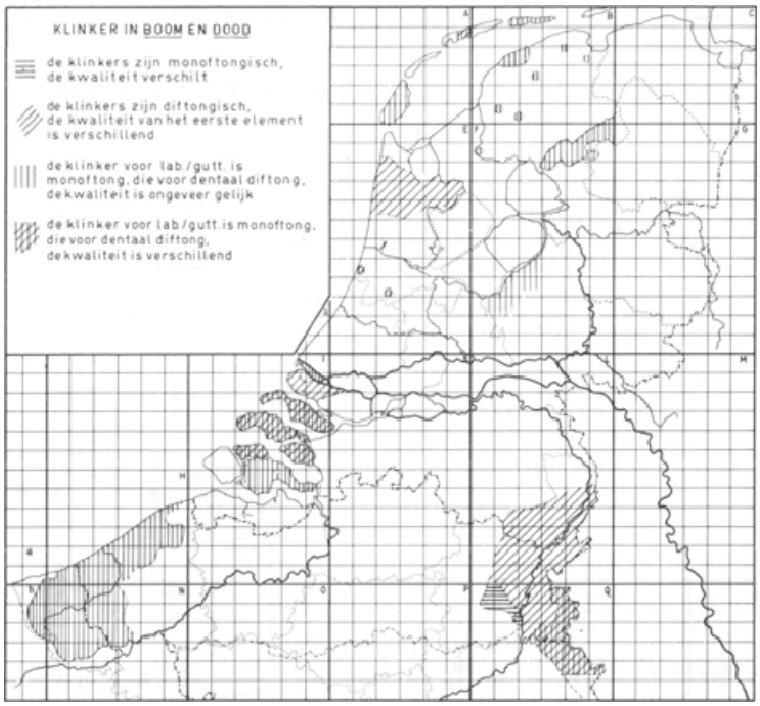
KLINKER IN BOOM EN DOOD
de klinkers zijn monoftongisch, de kwaliteit verschilt
de klinkers zijn diftongisch, de kwaliteit van het eerste element is verschillend
de klinker voor lab./gutt. is monoftong, die voor dentaal diftong, de kwaliteit is ongeveer gelijk
de klinker voor lab./gutt. is monoftong, die voor dentaal diftong, de kwaliteit is verschillend
Tekstkaart XXII

dat het in een andere taalsfeer hoort en zich daardoor meer aan het Nederlands heeft aangepast, een minder goed object van onderzoek gebleken dan b.v. *brood* geweest zou zijn. Tekstkaart XXI geeft een aantal gevallen waar de opgave van de Rnd in *brood* een scherpe *oo* opgaf, naast een zachte in *dood*, die dus op kaart 19 is genoteerd. Op deze tekstkaart zijn verder een aantal gevallen met scherplange *oo* genoteerd uit andere bronnen (‘zeker’) en een aantal waarin de notatie van de Rnd een scherplange *oo* wel kan aanduiden, maar met onvoldoende duidelijkheid om op kaart

19 op te nemen (‘mogelijk’).

De verschillen in de verhouding van de allofonen zijn groot. Om het bovenstaande wat overzichtelijker te maken is tekstkaart XXII ontworpen, waarop de verschillende verhoudingen van de allofonen ten opzichte van elkaar met verschillende arceringen zijn aangegeven. Een toelichting over de kwaliteit van de allofonen geeft de legenda van de kaarten en de hiervoor gegeven uiteenzetting. Een groot gedeelte van de dialecten in het Nederlandse taalgebied kent dus het bestaan van allofonen bij de klinker die ontstond uit wgm. *au*, afhankelijk van de volgende medeklinker.

In bronnen voor oudere stadia zijn aanwijzingen te vinden voor het voorkomen van allofonen, maar voor het onl. hebben we slechts aanwijzingen van een diftongische uitspraak in de spelling: *Sclautis* (dat.plur. van sloot) in oudgentse en oudwestvlaamse bronnen.

Het lijkt verantwoord voor het mnl. de volgende hypothesen op te stellen:

1. het mnl. kende twee fonemen die gespeld werden met *o*, al of niet gevolgd door een tweede *o*, een *e*, enz. Het ene foneem was ontstaan uit de diftong *au*, het andere door rekking uit een korte *o* of *u*.
2. het mnl. kende, zeker in een deel van de regio waar het werd gesproken, twee allofonen van beide fonemen.

Het verschijnsel van de eerste hypothese is al vaak besproken en wordt bevestigd door het feit dat sommige middeleeuwse schrijvers rijmen van *ô* en *ō* vermijden (Van Loey 1969 II, § 77). Over de klankwaarde in het mnl. is niets positiefs te zeggen, maar in de dialecten waar thans nog verschil te horen is wordt de klinker uit wgm. *au* vaak gerepresenteerd door een onechte diftong, d.w.z. dat het tweede element een naslag met het karakter van de onduidelijke vocaal is.

Voor het Hollands van de 17e en 18e eeuw beschikken we

over mededelingen van grammatici. Ten Kate (1723 I 157) vermeldt samenval van deze fonemen voor het gebied tussen IJ en Oude Rijn, maar ten zuiden van de Oude Rijn moet het verschil langer gehandhaafd zijn; in de Alblasser- en Krimpenerwaard evenals op de Zuidhollandse eilanden zijn nog meer of minder duidelijke relicten gevonden (Daan 1965, 1966). De belasting van de door rekking ontstane *o* is echter gering, door de palatalisering die in de Hollandse dialecten bij deze *o* optrad (*zeun, weunen*, enz. Zie tekstkaart II in dl. 1, blz. 35).

Of het mnl. allofonen van de klinker ontstaan uit wgm. *au* gekend heeft, is op grond van de spellingen niet uit te maken, althans tot nu toe is dat niet gebeurd.

20. umlaut van *ô* uit wgm. *au*: (*ik*) *geloof*[aant.]

Kaart 20 geeft de uitbreiding van de niet-functionele umlaut van lange *o* die ontstond uit een germaanse tweeklank; de uitbreiding van de umlaut van de klinkers, ontstaan uit een wgm. *ô* werd gegeven op kaart 9 in afl. 1. Het verbreidingsgebied van de umlaut is in het geval van kaart 20 slechts weinig kleiner dan in dat van kaart 9.

Het verschijnsel van de umlaut is in de tekst bij kaart 7 (*laag*) en 9 (*groen*) van afl. 1 in het kort beschreven, onder verwijzing naar literatuur.

Omdat kaart 20 een beeld van de umlaut wil geven, worden geen varianten van de klinker die niet door umlaut was getroffen met verschillende tekens aangegeven. Deze varianten zijn, met een enkele uitzondering, dezelfde als die in *boom* en dus te vinden op kaart 18.

De umlautsvocaal vertoont de volgende varianten: in Belgisch-Brabant en Noord-Limburg komt een nauwe geronde palataal voor, in de legenda gespeld met *uu*, fonetisch ongeveer [y]; deze heeft soms een naslag. Deze nauwe palataal werd ook opgegeven voor een aantal plaatsen in Noord-Brabant, maar de rest van oostelijk Nederland heeft een wijdere palataal-geronde vocaal, in de legenda gespeld met *eu*, fonetisch ongeveer [ø], die slechts voor enkele plaatsen in Belgisch-Brabant, maar vaker in het zuiden van Belgisch-Limburg gedeeltelijk aansluitend bij Nederlands-Limburg, werd opgegeven. Ook deze heeft soms een naslag.

Het grootste deel van Belgisch- en Nederlands-Limburg heeft een diftong, in de legenda gespeld met *ui*, fonetisch ongeveer [œ^{y}].

In de gebieden met jongere, algemene ontronding in Nederlandssprekend-België komen ook van de umlautsvocalen ontronde vormen voor, op de kaart aangegeven met de helft van het teken dat voor de geronde palataal is gebruikt.

Bij de vergelijking van de kaarten 18 (*boom*) en 20 (*ik*

geloof) valt op dat het Oostvlaamse gebied op de eerste kaart een palataal geronde vocaal heeft. (*Ik*) *geloof* heeft diezelfde vocaal, maar deze is op kaart 20 niet aangegeven met een teken dat op umlaut wijst. Goossens (1962) heeft nl. op goede gronden vastgesteld dat in Oost-Vlaanderen niet van umlaut gesproken kan worden, maar dat hier een zogenaamd spontane palatalisering heeft gewerkt. Het gebied waar dit het geval geweest moet zijn is op kaart 18 te herkennen aan de parallellogrammen. Ook het gebied rondom Brussel, dat op kaart 18 parallellogrammen heeft, hoort volgens Goossens niet tot het gebied met umlaut, wel bij dat met spontane palatalisering. Hier hebben we op kaart 20 echter wel een teken aangegeven, omdat in een aantal gevallen verschil was tussen de klinker van *boom* en *geloof* door het al of niet aangeven van een naslag; bovendien geeft de fonetische spelling vaak een nauwere variant voor *boom* dan voor *geloof*. Misschien is de verklaring hiervoor te zoeken in de positie, nl. in de volgende consonant.

In het genoemde artikel zijn de verschijnselen umlaut en spontane palatalisering, in samenhang met de belasting van de palataal-geronde vocalen door Goossens helder en uitvoerig behandeld, zodat we voor verdere bijzonderheden over Nederlandssprekend België hiernaar kunnen verwijzen.

Kleinere uitbreiding van de umlaut in *geloof*, in vergelijking met *groen* (kaart 9) blijkt vooral in Stellingwerf en in het noordwesten van Groningen. Het ontbreken van umlaut kan misschien in het eerste gebied toegeschreven worden aan invloed van buiten, zoals ook voor het Bilt in Friesland en de Friese steden niet uitgesloten is. Een dergelijke invloed alleen in het noordwesten en niet in de rest van Groningen is echter niet waarschijnlijk. De vorm van het gebied doet enigszins denken aan dat van *zuur* (kaart 11). Waarmee niet gezegd wil zijn dat aan eenzelfde verklaring gedacht moet worden als Heeroma voor *zuur* meende te kunnen geven.

In het Fries is de klinker in *geloof* evenals die in *boom* gepalataliseerd, maar het resultaat is in *geloof* veel minder eenvoudig. Miedema (1973) heeft de verschillende vormen toegelicht. Zijn conclusies, getrokken op grond van de studie van spellingen in de loop der eeuwen zijn de volgende:

de oudste vorm is *leew*, die wordt opgegeven voor Schiermonnikoog, Hindelopen en Workum, evenals voor twee plaatsen in de Friese Wouden; jonger is *ljou*, nog jonger *ljo*, de meest verbreide vorm. In *loow* en *löw*, die alleen in het zuiden voorkomen, is het eerste element van de stijgende tweeklank verloren gegaan. Voor nadere gegevens verwijzen we naar het genoemde artikel.

Het materiaal

Zuur[aant.]

De gegevens voor kaart 11 voor Nederland en het Nederlandssprekende gebied van België zijn ontleend aan:

Rnd 100: (de karnemelk is dun en) *zuur*.

Deze zijn aangevuld met gegevens uit D 35 (1963), vraag 22: (azijn is) *zuur*; Dn 1 (1968) en Dn 4 (1970), en Dn 6 (1970) voor het Nederlandssprekende deel van België. Dat voor de Noord-West-Veluwe is ontleend aan Schothorst (1904 § 131).

Het materiaal voor Duitsland is ontleend aan Ten Doornkaat Koolman (1879-1884), Schönhoff (1908), Woeste (1930) en het Eheinisches Wörterbuch (1928-1971). Het Duitse gebied heeft in het zuiden eveneens een naslag en sluit ongeveer bij het Nederlandse gebied met naslag aan.

Het woord *zuur* werd gekozen omdat het in de Rnd voorkomt; het is daarin het enige woord met wgm. *û* in de positie voor *r*, dat in het hele Nederlandssprekende gebied gebruikt wordt en dat geen leenwoord is. Bovendien is het gebied met palatale klinker in dit woord het kleinst, dat met behouden of herstelde niet-palatale klinker het grootst. *Duren* heeft een kleinere verspreiding van geronde achterklinker, *muur* heeft overal, behalve in Zuid-Limburg, een palatale klinker (Heeroma 1965).

De ontrodingen in Oost-Vlaanderen, Belgisch-Brabant, Egmond aan Zee (E 41) en Zandvoort (E 93) zijn in de tekst niet besproken; het zijn jongere ontrondingen, die in de literatuur worden behandeld (Heeroma 1935, Van den Berg 1959, Verstegen 1941). De vorm *zier* voor Vlaardingen (K 42a) is een persoonlijke opgave van drs. C. van Bree; naar alle waarschijnlijkheid is ook dit een analoge ontronding zoals voor Egmond en Zandvoort is aangenomen.

De fonetische spellingen geven altijd aan dat de klinker lang is; soms wordt een naslag gespeld, die hier en daar opgevat moet worden als een zwakke *r* of een relict hiervan, soms als tweede element van de klinker. Opgaven met en zonder naslag komen zó voor dat het onwaarschijnlijk is dat deze naslag een fonologische relevantie heeft; voor de interpretatie van de kaart is er geen rekening mee gehouden, maar ze zijn verantwoord op tekstkaart IX. Alleen voor Schiermonnikoog (B 4) werd een diftong opgegeven, gespeld met i^{u}. Volgens Spenter (1968) is dit het gevolg van een partiële palatalisering van wgm. *û* voor *r*; deze tweeklank viel later samen met de tweeklank *iu* in andere posities.

De fonetische spellingen vertoonden weinig variatie. Vooral wanneer *ø* gespeld is, staat er wel eens een diakritisch teken achter om een nuance in de openingsgraad aan

te geven. Bij kaart 11 zijn de spellingen meestal ingedeeld volgens het klinkerteken, met veronachtzaming van het diakritisch teken. Alleen in grensgebieden zijn twee spellingen naast elkaar opgenomen.

Voor enkele plaatsen in het noordoosten is alleen *oe* opgenomen en *uu* weggelaten, omdat de eerste de oudste was en de tweede het gevolg van recente invloed van het Nederlands. Het zijn: Vledder (F 50), Vledderveen (F 50b), Diever (F 51), Mussel (G 15*), Schoonoord (G 32b) en Vroomshoop (G 140).

In de Zuidnederlandse ontrondingsgebieden was de gegeven spelling vaak moeilijk te interpreteren; dat was ook het geval voor de gebieden met sleep- en stoot-toon. We hebben hieraan niet veel aandacht besteed, omdat de varianten als gevolg van deze verschijnselen voor het hoofdprobleem van de kaart (al- of niet-palatalisering) van minder gewicht waren. Soms zijn we er dieper op in gegaan en wijkt het gegeven op de kaart ook af van de notatie in de Rnd. Een aantal palatale notaties in Belgisch-Limburg hebben we voorgelegd aan Dr. A. Stevens, omdat ze in de omgeving niet te vertrouwen leken. Zijn verklaring was dat de klinker sterk mediaal wordt uitgesproken, wat de notatie met [*y*] kan verklaren, maar dat het volgens het fonologisch systeem een niet-palatale-ongeronde klinker is. In deze gevallen hebben we op de kaart het teken voor de niet-palatale klinker gebruikt. Het zijn: Halen (P 48), Zepperen (P 177), Zutendaal (Q 5), Wellen (Q 79), Tongeren (Q 162), Vlijtingen (Q 171). Slechts een enkele maal, zoals voor Leopoldsburg (K 317), werd de geronde klinker op de kaart genoteerd, die door een 70-jarige, evenals de palatale klinker, die door een 18-jarige en twee sprekers van middelbare leeftijd werd gebruikt. Meer van deze gevallen, die echter niet plaats voor plaats veantwoord zijn, komen voor in Nederland in het zuiden van Noord-Brabant en in het oosten van het gebied tussen de grote rivieren. Hier zal de verklaring zeker gezocht moeten worden in een sterkere invloed van het Nederlands, maar uitgaande van de hypothese van Heeroma zou men aan relicten moeten denken.

Weggelaten zijn de notaties *zeur* voor Duras (P 115) en Wommersom (P 157a), omdat ze niet pasten in het geografisch beeld en er geen bevestiging van de juistheid van de gegevens kon worden verkregen.

Verdere literatuur waarin het probleem van de palatalisering wordt aangeroerd: Leenen 1930, Van den Berg 1937, 1948, Weijnen 1951, Goossens 1962.

Uit [aant.]

De gegevens voor kaart 12 voor Nederland en het Nederlandssprekende gebied van België zijn ontleend aan:

Rnd	12:	(ze hebben met hun vijven drie liter(s) wijn) *uit*-(gedronken);

Rnd	51:	*uit*(spreiden), *uit*(breiden);
	83:	(daar is een sport) *uit* (die ladder);
	127:	(de melk spat) *uit* (de uier van de koe).

Deze zijn aangevuld: voor het Limburgse gebied dat wordt bestreken door Rnd 8, met niet gepubliceerd materiaal, dat in hs. berust in het Seminarie voor Nederlandse taalkunde en Vlaamse dialektologie te Gent; voor het Gelders-Overijselse gebied dat bestreken wordt door Rnd 12 en voor het Drents- en Overijsels gebied dat bestreken wordt door Rnd 14 met gegevens uit D 12 (1943): (enige keren hebben ze mij zelfs) *uit*(gelachen);

voor Oost- en West-Vlaanderen met gegevens van studenten, verzameld met Dn 6 (1970).

Het materiaal voor Duitsland is ontleend aan: Ten Doornkaat Koolman (1879-1884), Schönhoff (1908), 185, Rakers (1947) de ongepubliceerde kaart 121, Woeste (1930) en het Rheinisches Wörterbuch (1928-1971).

Het woord *uit* werd gekozen omdat het in de Rnd voorkwam en daarin het enige woord was dat in alle atlassen gevraagd is, en omdat het zonder twijfel een wgm. *û* heeft en geen leenwoord is. Alle andere woorden met een *ui* in het Nederlands moesten om een van de genoemde redenen afvallen.

Een uitvoerige taalkundige toelichting en bibliografie van de kaart is gepubliceerd door H.Ryckeboer in TT XXV (1973) 48-82. We volstaan hier met enkele toevoegingen. De ontrondingsverschijnselen zijn niet besproken; daarvoor te raadplegen literatuur vooral: Taeldeman 1968; Verstegen 1941.

Bij de vergelijking van de kaart van Ryckeboer in TT en van kaart 12 zal blijken dat er enkele verschillen zijn. Soms werd een afwijkende opgave pas gecontroleerd nadat Ryckeboer zijn kaart maakte. Dat is b.v. het geval geweest met de *ue*-opgaven in het *uu*-gebied in de omgeving van de IJsel. In andere gevallen werden gebruikte spellingen anders geïnterpreteerd. Een gemedialiseerde *oe* kan gespeld zijn als een palatale klinker. Deze veranderingen zijn heel gering in aantal en doen aan het totaalbeeld van de kaart geen afbreuk. In de gebruikte tekens is er enig verschil: de schuine lijntekens hebben een andere richting, wat slechts een technische kwestie is, de driehoekjes gebruikt voor de *oe*-klank zijn vervangen door halve maantjes. In het oorspronkelijke plan zou kaart 11 de palatalisering, 12 de diftongering vooral in beeld brengen. Door de visie van Ryckeboer kwam het accent meer te liggen op de tegenstellingen van het eerste element van de tweeklank of de enige vocaal: velair of palataal/mediaal. De oudste variant *oe* speelde daarin ternauwernood een rol. Door het gebruik van de gevulde halve-maan hebben we deze *oe* een teken gegeven dat zowel meer opvalt als duidelijker een eigen karakter heeft, omdat het van cirkel en lijnteken verschilt.

Ruim dertig gegevens werden niet ingetekend omdat de

kaart al te vol was. Ze worden hier niet genoemd omdat ze geheel in het geografisch beeld passen. Vier maal werd een spelling met een teken voor een mediaal/palatale klank niet gehonoreerd, omdat ernaast een velaire vocaal was opgegeven. Het zijn de plaatsen: Humbeek (P 2), Weerde (P 7), Eppegem (P 8), Gingelom (P 175).

Duur [aant.]

De gegevens voor kaart 13 voor Nederland en het Nederlandssprekende deel van België zijn ontleend aan:

Rnd 112: (De brouwer zegt dat het nog te) *duur* (is om te bouwen);
D 35 (1963) 30: (Dit grote huis wordt me te) *duur* (, ik ga kleiner wonen);
Dn 4 (1970): *duur*;
Dn 6 (1970): (Dat is niet) *duur*.

Het materiaal voor Duitsland is ontleend aan: de nietgepubliceerde kaart 111 van Rakers (1947), Woeste en het Rheinisches Wörterbuch (1928-1971).

Het woord *duur* werd gekozen omdat het in de Rnd voorkwam en in het hele Nederlandssprekende gebied gebruikt wordt. Het was te verkiezen boven *vuur*, waarvan de stamklinker teruggaat op een andere vocaal, en boven de imperatief *stuur*, omdat dit in de Rnd vaak vervangen wordt door *zend*.

De vorm *deer* is met twee verschillende tekens aangegeven. In Brabant is *ee* een oude, niet-geronde vocaal, in Limburg een jongere ontronding van *eu*.

Naslag van de klinker komt ook in *duur* voor, evenals in *zuur*. In *duur* komt deze naslag echter veel minder voor; ook is in de fonetische notities de slot-*r* veel vaker geschreven dan bij *zuur* (tekstkaart IX).

In de Rnd werd soms lange, soms korte klinker aangegeven, zonder dat er een duidelijk geografisch beeld uit kwam. Korte klinker werd vooral in West-Vlaanderen opgegeven, op de kaart aangeduid met het kleine open cirkeltje.

In het al of niet aangeven van de ontronding vertoonden de opgaven van verschillende herkomst hier en daar afwijking. Ruisbroek (I 222) en Pepingen (O 244) hebben in de Rnd ontronde [*y*], in Dn 6 (1970), de navraaglijst die door studenten werd ingevuld [*y*]; het is niet uitgesloten dat de jongere invullers beïnvloed zijn door het Nederlands. De *dier*-opgaven in west-Noord-Brabant maken waarschijnlijk dat het ontrondingsgebied groter is geweest. De invullers van D 35 voor Dinteloord (K 151), Wagenberg (K 158a) en Beek (K 158c) geven op dat *dier* verouderd is, dat het vroeger gebruikt werd of dat het ouderwets is; Weijnen (1937 § 26) geeft dat Etten (K 176) *dier* heeft als verouderde

uitspraak, en dat deze vorm verder voorkomt in Stampersgat (K 0153), Wouw (K 173), Heerle (K 173b) en Oorschot (K 187). Op de kaart staan *ie*-vormen op K 151, 158a en c, op de eerste twee naast de *uu*-vorm, op de laatste alleen, omdat het de enige opgave was. Voor Roelof Arendsveen (E 140) werd opgegeven dat *dier* verouderd is; het is niet op de kaart genoteerd, maar ook dit gegeven is een aanwijzing dat het gebied met ontronde vocaal groter is geweest.

Een ander verschil tussen materiaal van verschillende herkomst was *deer* naast *dier*. De Rnd geeft *dier* voor Kessel-Lo (P 86) en Leuven (K 88). Op gezag van H. Ryckeboer hebben we *deer* op de kaart genoteerd, evenals voor Korbeek-Lo (P 90); beide vormen voor Heverlee (P 89). Het motief om hier af te wijken van de Rnd is dat de opnamen werden gemaakt door Vangassen; daar hij uit een andere streek afkomstig was kan dit kleine verschil in klank hem gemakkelijk zijn ontgaan.

Zuun (O 250a) heeft eveneens *deer*, dat wegens plaatsgebrek niet op de kaart kon worden opgenomen.

Zelem (P 44), Meldert (P 45), Linkhout (P 46), Lummen (P 51) en Hasselt (Q 2) en nog enkele andere plaatsen hebben, mogelijk onder invloed van sleeptoon, een oneigenlijke tweeklank, die niet met een eigen teken op de kaart is aangegeven. Men zie hiervoor Grootaers en Grauls (1930, blzz. 24 en 85).

In Twente is de uitspraak nu *deur*, alleen voor De Lutte (G 209) en Losser (G 211) werd een tweeklank opgegeven, in de legenda gespeld met *ui*$^{\circ}$. Een tweeklank wordt ook door Bezoen (1938 § 50) vermeld voor het platteland rondom Enschede; de jongeren zeiden echter volgens hem *deur*, dat door de stedelingen als plattelands werd beschouwd. Een tweeklank werd ook opgegeven door Rakers, zoals op de kaart uit diens materiaal, tekstkaart XII, te zien is. Uit deze gegevens is waarschijnlijk dat de oudstbekende vorm hier de tweeklank is, maar de tegenwoordige dialectvorm *deur*, dat echter gaat wijken voor de Nederlandse vorm.

Gelijk aant.

De gegevens voor kaart 14 voor Nederland en het Nederlandssprekende deel van België zijn ontleend aan:

Rnd 118: (het dienstmeisje zei dat hij) *gelijk* (had);

Dn 5 (1970): (Ik geloof dat hij) *gelijk* (heeft).

Voor het zuidoosten van Drente is het materiaal ontleend aan Kocks (1970).

Het materiaal voor Duitsland is ontleend aan: Schönhoff (1908), Rakers (1947), Woeste (1930) en het Rheinisches Wörterbuch (1928-1971).

Het woord *gelijk* werd gekozen omdat het in de Rnd voor-

kwam en in het gehele Nederlandssprekende gebied wordt gebruikt. De woorden met op de klinker volgende labiaal of labiodentaal, *vijf, pijp*, vertonen in sommige dialecten ronding; *pijn* in zin 32 werd vaak vervangen door het synoniem *zeer* of door het adjectief (*zere keel*). Ook andere woorden met een wgm. *î* kwamen niet in een voldoende aantal opnamen van de Rnd voor. Tegen *gelijk* als voorbeeld voor de ontwikkeling van de wgm. vocaal was maar één bezwaar, nl. de verkorting die voor *k* in sommige dialecten voorkomt. Het interpreteren van de kwaliteit en kwantiteit was vaak niet eenvoudig, omdat er geen duidelijk geografisch beeld te voorschijn kwam van [i] en [ɪ], van [i] en [i.]. In Limburg werd de lengte meestal aangeduid met een:; deze groep heeft een afzonderlijk teken voor de lange klinker; nauwe en wijdere voorvocaal komen er beide voor. Het noordoosten en zuidwesten hebben een korte nauwe voorvocaal, een korte wijdere komt voor op de grens van het zogenaamde diftongeringsgebied: het oosten van West-Vlaanderen, Voorne-Putten, het zuiden van de Veluwe. Uit de keuze van het teken is duidelijk dat we deze opgevat hebben als oude monoftong.

Het middengebied heeft diftongen en niet-palatale monoftongen. In de tekst bij de kaart is er al op gewezen dat er voldoende motieven zijn om deze monoftongen niet op te vatten als ontwikkeld uit de diftong, dus jonger dan deze, maar om aan te nemen dat ze rechtstreeks uit de palatale monoftongen zijn ontstaan.

Volendam (E 91b) heeft het teken voor de lange nauwste palatale klinker. In het foneemsysteem van het Volendams is het inderdaad de nauwste, maar de fonetische realisering is wijder dan in het Nederlands.

Gieten [aant.]

De gegevens voor kaart 15 voor Nederland en het Nederlandssprekende deel van België zijn ontleend aan:

Rnd 2: (mijn vriend is de bloemen gaan) *gieten*.

Omdat het woord in enkele delen van de Rnd vaak door een synoniem was vervangen, is het materiaal aangevuld met dat van Ag 79, van D 37 (1964) vraag 20, als de infinitief was opgegeven, en voor Drente met dat van Bergsma (1906) en van Kocks (1970).

Het materiaal voor Duitsland is ontleend aan: Schönhoff (1908), Woeste (1930) en het Rheinisches Wörterbuch (1928-1971).

Het woord *gieten* was in de Rnd het enige dat in aanmerking kwam als voorbeeld voor de ontwikkeling van ogm. *eu. Knie* was niet geschikt, omdat de klinker aan het woordeinde staat; bovendien was de vorm van de zin niet gelukkig, waardoor het meervoud vaak te voorschijn kwam. *Bieden*,

waarvan de vervoeging was gevraagd, bleek niet in alle delen van het taalgebied voldoende autochthoon; invloed van het Nederlands was dikwijls onmiskenbaar. Die is ook waarschijnlijk bij *gieten*; daarop is al gewezen in de tekst (blz. 46). Maar er was geen keus.

Bij het maken van de kaart is uitgegaan van een tweedeling, nl. de representant van de ogm. *eu* is kwalitatief de nauwste vocaal van het vocaalsysteem (de lijntekens) of is dat niet (de cirkeltekens, ook de halve maan). Lange klinker en niet-gedissimileerde diftong zijn aangeduid met afzonderlijke tekens, omdat uit de verdeling een geografisch beeld te voorschijn kwam. Voor de niet-gedissimileerde diftong hebben we twee tekens gebruikt, de hamer met lange en die met korte steel. De tweede is gebruikt in Friesland en aangrenzende gebieden, omdat het waarschijnlijk leek dat de naslag van de klinker fonologisch relevant is. Voor West-Vlaanderen en Zeeland was er teveel tegenspraak. Vercoullie (1885) beschouwt lengte én naslag als betekenisonderscheidende kenmerken, maar dit werd door andere kenners van het Westvlaams en door dialectologische studies niet voldoende duidelijk bevestigd. In verband hiermee hebben we deze voorzichtige oplossing gekozen, boven de andere - hetzelfde teken voor de fonetisch ongeveer gelijke klanken - die een verdoezeling van onze onzekerheid geweest zou zijn.

Of de bovengenoemde tweedeling juist gemaakt is, zal aan twijfel onderhevig kunnen zijn. In de eerste plaats moet men een foneemsysteem kennen om te beslissen welke plaats een klinker daarbinnen inneemt. En de systemen zijn onvoldoende bekend. In de tweede plaats kregen we de indruk dat soms niet zo lang geleden een meer open klinkervariant voorkwam. Smout (1905) geeft in § 41 dat de representant van de *eu* een lange *ie* is, de klank van Nederlands *hier*, maar dat men in de ‘platste’ volkstaal een lange *ee* [e.] hoort, die overgaat in [ɪ̯]. Andere opgaven waar twijfel aan de kwaliteit voor de hand lag, waren de Rnd-notities voor Mortsel (K 251): een gedissimileerde diftong, waarvan het eerste element werd geschreven met vernauwde [*e*:]; Zuidland (I 27), waarvoor werd geschreven [*e*.]. Ag 79 heeft voor Doetinchem (L 37) en Pannerden (L 77) *geeten*, naast *gieten*, terwijl de Rnd voor beide plaatsen een lange nauwe *ie* noteert. Gemert (L 207) en Hegelsom (L 246c) hebben volgens de Rnd een wijdere naast een nauwere realisatie. Sint-Amandsberg (I 242) heeft in de Rnd een opgave met vernauwde [*e*.], die ook in Lievevrouw-Coopman (1951) voorkomt. In andere gevallen wordt naast [*i*.] [ɪ̯] gegeven. Een aantal opgaven voor Zuid-Holland hebben het teken voor de klinker van Nederlands *pit*, die op de kaart zijn genoteerd als *ie*. In Drente en Overijsel worden nauwe en wijdere klinker vaak voor dezelfde plaats vermeld. De vergelijking van ouder en jonger materiaal doet veronderstellen dat de *ee* sinds 1879 (het jaar van de eerste enquête van het Aardrijkskundig Genootschap) is achteruitgegaan ten voordele van de *ie*. Zie hiervoor ook Bezoen (1938)

§ 29. Voor Sint-Maria-Horebeke wordt opgegeven dat de Rooms-Katholieken een nauwe, de Protestanten een wijdere vocaal uitspreken; de laatste wordt geschreven met [ɪ]. Ditzelfde teken wordt gebruikt voor Simpelveld (Q 116) en Kerkrade (Q 121). Zonder voldoende kennis van de foneemsystemen zijn deze verschillen niet te interpreteren.

In het Friese gebied gaven de spellingen van de Ag-lijsten moeilijkheden die echter niet van essentieel belang lijken. Het Fries heeft in *gieten* een stijgende tweeklank, die we met gewone lettertekens zouden schrijven *jitte*. Een aantal Ag-lijsten spelt *jieten* of *giete*(*n)*. Daar ook Waling Dijkstra (1900-1911) *jiette* spelt, hebben we aangenomen dat de *gieten*- spelling de stijgende tweeklank aanduidt, die meestal geschreven wordt als *jitte*. Hindelopen (F 2) heeft [$jɛt^{n}$], dat als hapax niet op de kaart is opgenomen. Hetzelfde is het geval met drie opgaven, die wezen op een geronde klank. Oosterburen (B 4) heeft op D 37 (1964) *jotte*, Buurse (G 258) [*gœtn*] en Arendonk (K 240) [$gø.ɪ^{j}tn$]; achter de [*ø*] staat het teken voor halve ontronding.

De opgaven *geten* in het zuiden van Belgisch-Brabant zijn als juist opgevat; Van Loey (1961) geeft als fonemen voor dit dialect zowel *ee* als *ie*; *ee* is er dus niet het nauwste foneem en moet volgens de opzet van de kaart de halve maan als aanduiding hebben.

Stenen [aant.]

De gegevens voor kaart 16 voor Nederland en het Nederlandssprekende deel van België zijn ontleend aan:

Rnd 25: (Geef mij twee brede) *stenen*.

Het materiaal is aangevuld met dat van Ag 79: (groote) *steenen*.

Het materiaal voor Duitsland is ontleend aan: Schönhoff (1908); Rakers (1947) tekst blz. 118, 119 en de onuitgegeven kaarten 100 en 101; Woeste (1930) en het Rheinisches Wörterbuch (1928-1971).

De keuze van een woord geschikt om de ontwikkeling van ogm. *ai* te illustreren, was bijzonder moeilijk. Van de in de Rnd voorkomende woorden vertoonden *twee* en *zee* vaak diftongering, het gevolg van de positie aan het einde. De klinker in *breedste* was dikwijls kort, die in *brede* vertoonde onregelmatigheden als gevolg van de palatale medeklinker in plaats van de dentale, volgend op de klinker. *Sneeuw* en *eeuw* hadden met name in vak L een geronde vocaal. *Meester*, dat zich meestal gedraagt als de woorden met *ai*, had eveneens vaak een korte klinker, soms met de kwaliteit [ɛ]. Het beste woord was *heel*, maar in de positie voor *l* moet rekening gehouden worden met klinkerwijzigingen onder invloed van deze *l*.

Na bestudering van alle verschenen monografieën, waaruit een indruk werd gekregen over de positie van de klinker in de fonetische en/of fonologische systemen, bleek dat er rekening gehouden moest worden met het vroeger al of niet voorkomen van een umlautsfactor en met de volgende medeklinker. Om de eventuele invloed van een vroegere umlautsfactor duidelijk te laten uitkomen, werd die van de volgende consonant geëlimineerd door voor kaart 17 het woord *klein* te kiezen, naast *stenen* voor kaart 16. Zowel over het verschil tussen enkel- en meervoud als over de invloed van de volgende consonant is in de tekst uitvoeriger geschreven en verwezen naar de belangrijkste literatuur.

De gegevens voor de kaart zijn onderverdeeld in drie groepen:

1. de klinker uit ogm. *ai* is niet de nauwste van het foneemsysteem (de horizontale lijntekens);
2. de klinker uit ogm. *ai* is wel de nauwste van het foneemsysteem (de schuine lijntekens). De parallellogrammen geven aan dat de fonetische realisatie wijder is dan van de Nederlandse *ie*; in dit gebied is deze klinker, die we fonetisch met [*ɪ*] schrijven, toch de nauwste klinker van het vocaalsysteem. Soms was de schrijfwijze die van een monoftong, soms van een niet-gedissimileerde diftong. Wij zijn geneigd aan te nemen dat de notaties van niet-gedissimileerde diftong beter zijn dan die van monoftong.
3. de derde groep omvat diftongen en wijde monoftongen.

Het materiaal voor de tekstkaart XVIII is eveneens ontleend aan de Rnd, nl. 66: *Eten* (ze ook graag kaas); 22: (Ik zal je kraaltjes) *geven*. De overeenstemming met het cartografisch beeld van Kloekes Hoofdatlas was bijna volkomen.

De kaarten van *stenen* en *klein* geven een zeer vereenvoudigd beeld van de ontwikkeling van ogm. *ai*. Het heeft geen zin hier verantwoording af te leggen van al het voorwerk dat gedaan is, voordat de keuze werd gemaakt en het indelingsprincipe werd vastgesteld. Wie zich in deze buitengewoon moeilijke materie wil verdiepen, kan dat niet doen zonder de monografieën te raadplegen, en zo mogelijk ook de licentiaatsscriptie van R. Declerck (1969).

Het was vaak moeilijk of zelfs onmogelijk op grond van de fonetische transcripties uit te maken of de nauwste of een wijdere realisering was bedoeld. De noordgrens van de nauwe niet-gedissimileerde diftong in België is ontstaan doordat we op aanraden van J. Goossens een fonetisch teken van een wijdere realisatie gevolgd door het diakritisch vernauwingsteken hebben opgevat als aanduiding voor de nauwste realisatie. In Noord-Brabant hebben we dit niet durven voortzetten; de informatie in Weijnen (1937 § 12) is onvoldoende, de fonetische schrijfwijzen in Rnd IX, die geheel van de hand van Weijnen zijn, zijn voor Noord-Brabant en het gebied van de grote rivieren in hoofdzaak dezelfde. En we zijn er zeker van dat in het noordelijkste deel, het gebied van de grote rivieren, de realisering

níét de nauwste van het foneemsysteem is.

Voor de volgende plaatsen werd naast de dalende nietgedissimileerde diftong een stijgende opgegeven: Achthuizen (I 45a), Kadzand (I 103), Retranchement (I 105), Westrozebeke (N 36), Oostnieuwkerke (N 37), Zillebeke (N 75), Passendale (N 77), Moorslede (N 78), Beselare (N 79), Zandvoorde (N 122) en Geluwe (N 131).

Klein [aant.]

De gegevens voor kaart 17 voor Nederland en Nederlandssprekend België zijn ontleend aan:

D 35 (1963) 5: ('n Muis is een) *klein* (dier);

Dit materiaal is voor Nederland aangevuld met dat van Ag 95: *klein*; van Dn 1 (1968): *klein*; voor Friesland met dat van Dn 3 (1969): (Hij sloeg de boel kort en) *klein*.

Voor België is aanvulling ontleend aan ZD 21 (1936) 11b: (een) *klein* (beestje); voor West-Vlaanderen (H 1-62) aan de doctoraal-scriptie van H. Roels over het dialect van Oostende (Gent, omstreeks 1930. Een copie op mikrokaarten is aanwezig in het Instituut voor Dialectologie te Amsterdam).

De gegevens voor Nederland en België zijn nog vergeleken met die van Rnd 88: (ik kocht voor de) *kleine* (een trommeltje).

Het materiaal voor Duitsland is ontleend aan: Schönhoff (1908); Woeste (1930) en het Rheinisches Wörterbuch (1928-1971).

De keuze van het woord is verantwoord bij die van *stenen*. Het materiaal voor *klein* bestond hoofdzakelijk uit schriftelijke invullingen. Dit was in dit geval weinig bezwaarlijk, omdat de kaart van *klein* de eventuele umlautswerking zou demonstreren; de verschillen met de kaart van *stenen* waren het belangrijkste en de ervaring heeft geleerd dat het verschil tussen monoftongen en niet-gedissimileerde diftongen enerzijds en diftongen anderzijds uit schriftelijk materiaal redelijk blijkt. Uit de vergelijking met de gegevens van de Rnd bleek dit ook hier het geval te zijn. We hebben echter kleinere nuances verwaarloosd, omdat deze uit dit schriftelijke materiaal onvoldoende blijken. Dat heeft tot gevolg gehad dat ook nauwkeuriger opgaven niet steeds op de kaart verantwoord zijn. Roels geeft b.v. dat Oostende (H 16) een monoftong [*ɪ*.] heeft, de andere plaatsen van zijn gebied een niet-gedissimileerde diftong. Voor de betekenis van het gevulde parallellogram in het westen van Limburg verwijzen we naar de tekst.

Literatuur:

Fr. van Coetsem, Structural linguistics and the study of Old Germanic (1964) - Lingua

XIII, 30-48;
id., A syntagmatic structure in development. ‘Umlaut’ and ‘consonantal influence’ in Germanic (1968) - Lingua XXI, 494-525.

Boom, dood [aant. aant.]

De gegevens voor kaart 18 voor Nederland en het Nederlandssprekende gebied van België zijn ontleend aan:

Rnd 48: (De boomkweker zal de) *boom* (enten).

Dit materiaal is voor Nederland en België aangevuld met dat van Dn 4 (1970): (een groene) *boom*; D 40 (1965) 5 a.:

Hoort u in uw dialect verschil tussen de *oo* van *brood, dood, groot* enerzijds en die van *boom, doof, oog* anderzijds?

Verdere aanvulling voor Nederland werd genomen uit Ag 79: eike*boom* en uit Weijnen (1952). Aanvulling voor België werd verkregen door Dn 6 (1970): (een groene) *boom*.

Het materiaal voor Duitsland is ontleend aan: Janszen (1937) en Schönhoff (1908), die beide het woord alleen in samenstelling geven; Woeste (1930) en het Rheinisches Wörterbuch (1928-1971).

De gegevens voor Limburg in de Rnd zijn gecorrigeerd en aangevuld met opgaven van J. Goossens (Zie ook: Goossens 1959); die in West- en Frans-Vlaanderen zijn aangevuld met materiaal uit de scriptie van J. Ingelaere, Synchronisch en diachronisch onderzoek van het foneemsysteem van Steenvoorde en klankgeografisch onderzoek van de omliggende gemeenten (1970) (Licentiaatsverhandeling Leuven) (Mikrokaarten in Instituut voor Dialectologie te Amsterdam).

Het zuidoosten van West-Vlaanderen werd gecorrigeerd door H. Ryckeboer. Het gegeven in de Rnd voor Oostduinkerke (H 49), een niet-gedissimileerde diftong, werd op grond van Sercu (1972) gewijzigd in een monoftong.

Het woord *boom* werd gekozen omdat de *oo* in de positie voor labiaal/velair voorkwam, omdat het in het hele taalgebied voorkomt en zelden door een synoniem of een andere vorm van het woord was vervangen. Dat was wel het geval met *slopen* (23), *hoogmis* (50), *boog* (77), *dopen* (80), *lopen* (81). Hoewel het aantal in aanmerking komende woorden in dit geval groot was, werd de keuze toch weer beperkt door de frequentie.

De gegevens voor kaart 19 voor Nederland en het Nederlandssprekende deel van België zijn ontleend aan:

Rnd 80: (het kindje was) *dood* (voordat ze 't konden dopen). Het werd gecontroleerd en zo nodig (maar zelden) aangevuld met materiaal van vragenlijsten, waarin het vaak is opgenomen.

In Oost- en West-Vlaanderen, evenals in Friesland, werd met behulp van Dn 6 (1970) nog onderzoek gedaan naar eventuele verschillen tussen het adjectief en het substantief *dood*. De in-kaart-gebrachte vormen zijn uitsluitend adjectief-vormen.

Het materiaal voor Duitsland is ontleend aan: Schönhoff (1908); Woeste (1930) en het Rheinisches Wörterbuch (1928-1971).

De indeling van de beide kaarten is, zoals in de tekst al werd gezegd, gebaseerd op het verschijnen van allofonen, resp. voor labiaal/velair en dentaal. De tekens zijn op dezelfde wijze verdeeld: cirkels voor achtervocalen, lijntekens voor palatalen, meestal gerond, maar in Friesland ontrond. Het verschil in tekens ter aanduiding van de nietgedissimileerde diftongen van *oo*-achtige kwaliteit, meer en minder open, is in de tekst toegelicht. De verdeling van de wijdere en nauwere *oo*-achtige niet-gedissimileerde diftong, met name bij *dood*, is dus een interpretatie van de fonetische notatie, die onjuist kan zijn. Ook bij deze beslissingen is steeds rekening gehouden met de gegevens van de bestaande monografieën; het moeilijkste gebied, Zuid-Holland en Utrecht, was ons persoonlijk goed bekend. De beslissingen die hier zijn genomen, zijn uitvoeriger verantwoord in Daan-Heeroma (1965).

Niet op de kaarten opgenomen zijn: *baim, dait* voor Oosterburen (B 4) en Hindelopen (F 2).

Stijgende tweeklank wordt vermeld voor: Wevelgem (N 139) door A. Deschuymere (1969), Taalkundige studie van het dialect van Wevelgem en geografisch onderzoek van de omgeving (Licentiaatsverhandeling Leuven) en voor Rumbeke (N 39) door M. van Doorne (1917), Foneeminventaris en historisch onderzoek van klinkers en tweeklanken van het Rumbeeks. Dialectgeografisch onderzoek van 22 gemeenten (Licentiaatsverhandeling Leuven). (Mikrokaarten van beide studies berusten in het Instituut voor Dialectologie te Amsterdam.)

Geloof aant.

De gegevens voor kaart 20 voor Nederland en het Nederlandssprekende deel van België zijn ontleend aan:

Rnd 79: (ik) *geloof* (er geen woord van).

Het materiaal is aangevuld met gegevens van Dn 5 (1970): (ik) *geloof* (dat hij gelijk heeft), en van Dn 6 (1970): (ik) *geloof*.

Het materiaal voor Duitsland is ontleend aan: Schönhoff (1908); Woeste (1930) en het Rheinisches Wörterbuch (1928-1971). Dit is vergeleken en aangevuld met dat uit de zinnen van Wenker (8: Mijn voeten doen erg zeer, ik geloof, dat ik ze doorgelopen heb), dat ons door het Institut für

Deutsche Sprachforschung te Marburg beschikbaar was gesteld), waardoor wat uitvoeriger informatie dan op de andere kaarten gegeven kon worden.

Het woord werd gekozen omdat het de verspreiding van de niet-functionele umlaut bevredigend aantoont, en een aanvul ling geeft op kaart 9 van afl. 1. De infinitief, waaraan we de voorkeur gegeven zouden hebben, komt niet in de Rnd voor; bij een voorafgaand onderzoek in monografieën leek dit geen bezwaar.

De indeling van de kaart berust op een verdeling in tweeën: het westelijk deel zonder umlaut (cirkelteken), het gehele oosten met umlaut (lijntekens). Het gebied met umlaut vertoont de volgende varianten: umlaut waarbij ronding bewaard bleef (schuine lijntekens), umlaut met secundaire ontronding (halve schuine lijntekens), stijgende tweeklanken (liggende parallellogrammen) en daaruit ontwikkelde vocalen (delen van liggende parallellogrammen).

De gegevens voor Friesland zijn door Miedema in het genoemde artikel met bijbehorende kaart met meer kennis van zaken dan de onze geïnterpreteerd.

Lijst van afkortingen

adj.	-	adjectief.
Ag 79	-	Vragenlijst van het Aardrijkskundig Genootschap van 1879 (afgedrukt in Te Winkel 1899-1901, 32-35).
Ag 95	-	Vragenlijst van het Aardrijkskundig Genootschap van 1895 (afgedrukt in Te Winkel 1899-1901, 36-41).
BMDC	-	Bijdragen en mededelingen der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
BMNC	-	Bijdragen en mededelingen der Naamkunde Commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
D	-	Vragenlijst van de afdeling Dialectologie van het Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
DB	-	Driemaandelijkse Bladen (1909-1931, nieuwe serie 1949-).
DDG	-	Deutsche Dialektgeographie.
Dn	-	Navraaglijst van de afdeling Dialectologie van het Instituut voor Dialectologie enz., te Amsterdam.
eng.	-	Engels.
enkelv.	-	enkelvoud.

gm.	-	germaans.
HCTD	-	Mededelingen van de Koninklijke Commissie voor toponymie en dialectologie (1927-).
LB	-	Leuvense Bijdragen (1896-).
Med.Kon.Ned. Ak.v. Wetenschappen	-	Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
meerv.	-	meervoud.
mnl.	-	middelnederlands.
Mnl.W.	-	Middelnederlandsch Woordenboek (1885-1929).
nederl.	-	Nederlands.
NTg	-	Nieuwe Taalgids (1907-).
oeng.	-	oudengels.
ofr.	-	oudfrans.
ofri.	-	oudfries.
ogm.	-	oergermaans.
ohd.	-	oudhoogduits.
onl.	-	oudnederlands.
os.	-	oudsaksisch.
owgm.	-	oudwestgermaans.
Rnd	-	Reeks Nederlandse dialektatlassen, onder redaktie van E.Blancquaert en Willem Pée.

Schönfeld	-	Schönfelds $_8$Historische grammatica van het Nederlands (1970).
Taalatlas	-	Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland (1939-).
Ts	-	Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde (1881-).
TT	-	Taal en tongval (1949-).
wgm.	-	westgermaans.

Lijst van aangehaalde werken

Andersen, Henning, Diphthongization (1972) - Language, journal of the linguistic society of America XLVIII 11-50.
Beyer, Ernest, La palatalisation vocalique spontanée de l'Alsacien et du Badois. Sa position dans l'évolution dialectale du germanique continental (1964).
Berg, B. van den, De taal van een Dordtenaar in het begin van de 17e eeuw (1937) - NTg XXXI 70-77.
Berg, B. van den, Bijdrage tot de geschiedenis der spelling in Holland (1948) - Ts LXV 54-77.
Berg, B. van den, Het dialect van Zandvoort en zijn plaats in de Hollandse dialecten (1959) - $_6$BMDC XXI.
Berg B. van den, Foniek van het Nederlands (1972).
Bergsma, J., van den, Woordenboek bevattende Drentsche woorden en spreekwijzen (1906).
Bezoen, H.L., Klank- en vormleer van het dialect der Gemeente Enschede (1938).
Blancquaert, E. en C. Tavernier-Vereecken, Keulse potten (1952) - Rheinische Vierteljahrsblätter XVII Heft 1/2, 51-58.
Blancquaert, E. en W. Pée, Reeks Nederlandse dialektatlassen.

I	Dialektatlas van Klein-Brabant 1925.
II	Dialektatlas van Zuid-Oost-Vlaanderen 1930.
III	Dialektatlas van Noord-Oost- en Zeeuws-Vlaanderen 1935.
IV	Dialektatlas van Vlaams-Brabant 1938.
V	Dialektatlas van de Zeeuwse eilanden 1939.
VI	Dialektatlas van West-Vlaanderen en Frans-Vlaanderen 1946.
VII	Dialektatlas van Antwerpen 1958.
VIII	Dialektatlas van Belgisch-Limburg en Zuid-Nederlands Limburg 1962.
IX	Dialektatlas van Noord-Brabant 1952.
X	Dialektatlas van Oost-Noord-Brabant, de Rivierenstreek en Noord-Nederlands-Limburg 1966.
XI	Dialektatlas van Zuid-Holland en Utrecht 1968.

XII	Dialektatlas van Gelderland en Zuid-Overijsel 1973.
XIII	Dialektatlas van Noord-Holland 1969.
XIV	Dialektatlas van Zuid-Drente en Noord-Overijsel 1977.
XV	Dialektatlas van Friesland 1955.
XVI	Dialektatlas van Groningen en Noord-Drente 1967.

Boekenoogen, G.J., De Zaansche volkstaal (1897).
Bont, A.P. de, Dialekt van Kempenland, meer in het bijzonder d'Oerse toal (1962), dl. 1, Klank- en vormleer en enige syntaktische bijzonderheden.
Borger, J.J., Haags uit de tweede helft van de 17e eeuw (1952) - Ts LXIX 49-80.

Caron, W.J.H., Klank en teken bij Erasmus en onze oudste grammatici (1947).
Crena de Iongh, A.C., G.C. van Santen's Lichte Wigger en Snappende Siitgen (1959).
Daan, J.C., Wieringer land en leven in de taal (1950).
Daan, J.C., Amsterdamse dialecten in het verleden (1954) - In: BMDC XIV, J.G. van Dillen en Jo Daan, Bevolking en taal van Amsterdam in het verleden.
Daan, J.C. en K. Heeroma, Zuidhollands (1965) - BMDC XXX.
Daan, J.C., Klinkerfonemen van het Nederlands, vroeger, nu, straks (1966) - TT XVIII 164-174.
Declerck, R., Scherplange en zachtlange *ee* in de Zuidnederlandse dialekten (1969) (Licentiaatsverhandeling Leuven).
Deunk, G.H. en H. Entjes, Het dialect van Winterswijk (1971).
Devos, Magda en Johan Taeldeman, Vokaalverkorting in het Westvlaams (1974) - TT XXVI 5-46.
Dibbets, G.W.R., J.A.Alberdingk Thijm als beschrijver van het Amsterdams (1972) - TT XXIV 143-161.
Dykstra, W., Friesch woordenboek 3 dln. (1900-1911).
Doornkaat Koolman, J. ten, Wörterbuch der ostfriesischen Sprache 3 dln. (1879-1884).
Entjes, H., Over *ie, uu* en *oe* in de Oost-Nederlandse klinkersystemen (1971) - DB XXIII 145-168.
Fokkema, K., Het Stadsfries. Een bijdrage tot de geschiedenis en de grammatica van het dialect van Leeuwarden (1937).
Fokkema, K., Uit het spel der klanken. Enige beschouwingen uit de Friese klankleer (1952).
Franck, J., Mittelniederländische Grammatik^{2} (1910).
Frings, Th., Das Wort Deutsch (1941) - In: Altdeutsches Wort und Wortkunstwerk, Georg Baesecke zum 65 Geburtstage, 46 vlgg.
Gysseling, Maurits, Proeve van een oudnederlandse grammatica (1961) - Studia Germanica Gandensia III.$_{3}$
Ghijsen, Ha.C.M., Woordenboek der Zeeuwse dialecten (1974).
Goossens, J., Historisch onderzoek van sleeptoon en stoottoon in het dialect van Genk (1959) - HCTD XXXIII 141-212.
Goossens, J., Die gerundeten Palatalvokale im niederländischen Sprachraum (1962) - Zeitschrift für Mundartforschung XXIX 312-328.
Goossens, J., Laatste resten van *Duits* en *Diets* als benaming voor de volkstaal in de Vlaamse dialecten (1966) - LB LV 85-102.
Grootaers, L. en J. Grauls, Klankleer van het Hasseltsch dialect (1930).
Haar, D. van der, Gaellemuun en et Gaellemunegers (1967).
Haeringen, C.B. van, De plaats van *ie, oe* en *uu* in het Nederlandse klinkerstelsel (1958) - Album Edgard Blancquaert, de gehuldigde aangeboden ter gelegenheid van zijn emeritaat door kollega's, vakgenoten en oud-leerlingen, 159-164 (Herdrukt in Gramarie.

Keur uit het werk van zijn hoogleraarstijd 1957, 280-287).
Haeringen, C.B. van, Onze ‘uitspraak’ van het Middelnederlands (1962) - In: Gramarie. Keur uit het werk van zijn hoogleraarstijd 152-182 (Herdruk van NTg XXXXVI 1953 en XXXXVII 1954.
Heeroma, K., Hollandse dialektstudies (1935).
Heeroma, K., De Nederlandse benamingen van de uier (1936) - HCTD X.
Heeroma, K., De plaats van *ie, oe* en *uu* in het Nederlandse klinkersysteem (1959) - NTg LII 297-304.
Heeroma, K., De herkomst van het Nederlandse vocalisme (1965) - TT XVII 162-180.
Heeroma, K., De representatie van Gm. û in het Oostnoordbrabants (1969) - TT XXI 177-180.
Hellinga, W., De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands (1938) (Herdrukt in: Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse taalcultuur 1968).
Hermkens, H.M., Bijdrage tot een hernieuwde studie van Constantijn Huygens' gedichten (1964).
Heule, Christiaen van, De Nederduytsche Grammatica ofte Spraeckonst (1625) uitgegeven door W.J.H.Caron - Trivium I 1 (1953).
Hoebeke, M., De vokalisering van non- uniqueness (1974) - TT XXVI 129-152.
Hofker, S., De taal van Melis Stoke (1908).
Hoppenbrouwers, Cor, De realisering van Ndl. ui in Zuidoost-Noord-Brabant. Een algemene theorie over de diftongering (1971) - TT XXIII 15-37.
Huygens, De gedichten van -, naar zijn handschrift uitg. door J.A.Worp. 9 dln. (1892-1899).
Janssen, W.A.F., De verbreiding van de uu-uitspraak voor westgermaansch û in Zuid-Oost-Nederland (1941).
Janszen, H., Die Gliederung der Mundarten Ostfrieslands und der angrenzenden Gebiete (1938) - DDG XXV.
Jongen, René, Rheinische Akzentuierung und sonstige prosodische Erscheinungen. Eine Beschreibung der suprasegmentalen Zeichenformdiakrise in der Moresneter Mundart (1972) - Rheinisches Archiv LXXXIII.
Karsten, G., Het dialect van Drechterland 2 dln. (1931, 1934).
Karsten, G., Noordhollandse plaatsnamen (1951).
Kate, Lambert ten, Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake 2 dln. (1723).
Keyser, S., Het Tessels (1951).
Kloeke, G.G., Hoofdatlas. Verzameling dialectkaarten in handschrift, getekend tussen 1915 en 1925 (Deze is aanwezig in het Instituut voor Dialectologie te Amsterdam).
Kloeke, G.G., De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten. Proeve eener historisch-dialectgeografische synthese (1927).
Kloeke, G.G., Haagsche volkstaal uit de achttiende eeuw (1938) -

Ts LVII 15-56.
Kloeke, G.G., Herkomst en groei van het Afrikaans (1950).
Kloeke, G.G. en Ans de Knegt, Een aanvulling van de muis-huis-kaart (1952) - TT IV 147-150.
Kocks, G.H., Die Dialekte von Südostdrente und anliegenden Gebieten (1970).
Leenen, J., Van 'muis' naar 'maus' (1930) - HCTD IV 165-215.
Lennep, J. van, Proeve van plat Amsterdamsch met opheldernde aanmerkingen van J.H.Halbertsma (1845).
Lievevrouw-Coopman, L., Gents Woordenboek (1951).
Loey, A. van, Palatalisatie. Mnl. en Zuidndl. *uu*, Mechelse a: (Met twee taalkaarten en vier bijlagen) (1961) - HCTD XXXV 131-259.
Loey, A. van, Over westmnl. *ê / ei* (1967) - Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, afl. 1-4, 31-85.
Loey, A. van, Middelnederlandse spraakkunst I^6 (1969), II^5 (1968).
Luick, Karl, Historische Grammatik der englischen Sprache (1964).
Meer, J. van der, Historische Grammatik der niederländischen Sprache (1927).
Meilink, P.A., Het archief van de Abdij van Egmond (1951).
Miedema, H.T.J., Problemen van het Friese credo (1973) - TT XXV 33-47.
Montanus, Petrus, De Spreeckonst (1635), uitgegeven en ingeleid door W.J.H.Caron (1964) - Trivium V (1964).
Morciniec, Norbert, Diftongering en palatalisering in de Nederlandse dialekten (1970) - In: Zijn akker is de taal (Fakulteitenreeks 11).
Norrenberg, E. Zie: Woeste.
Oorkondenboek van Holland en Zeeland uitg. door L.Ph.C. van den Bergh, 2e dl (1873).
Overdiep, G.S., De volkstaal van Katwijk aan Zee (1940).
Rakers, A., Die Mundarten der alten Grafschaft Bentheim und ihrer reichsdeutschen und niederländischen Umgebung (1947) (De erbij horende kaarten zijn in handschrift aanwezig in het Nedersaksisch Instituut te Groningen; een fotocopie ervan berust in het Instituut voor Dialectologie te Amsterdam).
Reeks Nederlandse dialektatlassen. Zie: Blancquaert, E. en W. Pée.
Rheinisches Wörterbuch (1928-1971).
Ryckeboer, H., *Uit* in de Nederlandse dialecten (1973) - TT XXV 48-82.
Roels, H., Oostende (± 1930). Doct. scriptie, 3 dln. Gent (Een copie op mikrokaarten is aanwezig in het Instituut voor Dialectologie te Amsterdam).
Salverda de Grave, J.J., Over de diftongering van I en U (1928) - NTg XXII 65-79.
Sassen, A., Het Drents van Ruinen (1953).
Schönfeld, M., *OE*-relikten in Holland en Zeeland (1932) Med.Kon.Ned.Ak.v.Wetenschappen afd. Letterkunde LXXIII A 1.

Schönfelds Historische grammatica van het Nederlands, 8e dr. bewerkt door A. van Loey (1970).
Schönhoff, H., Emsländische Grammatik. Laut- und Formenlehre der Emsländischen Mundarten (1908).
Schothorst, W. van, Het dialect der Noord-West-Veluwe (1904).
Schutter, G. de, De representanten van Nederlands [*ou*] in de Zuidnederlandse dialekten (1968) - TT XX 25-54.
Sercu, A., Het dialect van Oostduinkerke en omgeving. Een synchronisch en diachronisch onderzoek van het fonologisch systeem van het Oostduinkerks en klankgeografisch onderzoek van de omliggende gemeenten (1972). - Uitgave van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, reeks bekroonde werken, nr. 102.
Smout, H., Het Antwerpsch dialect (1905).
Spenter, A., Der Vokalismus der akzentuierten Silben in der Schiermonnikooger Mundart. Eine geschichtliche Studie des autochthonen westfriesischen Inseldialekts (1968).
Spieghel, H.Lzn., Twe-spraack (1584) uitgegeven door W.J.H.Caron - Trivium III (1962) 10-63.
Stevens, A., De evolutie van de Haspengouwse streektalen (1951) - In: Limburgs Haspengouw. Bundel Studiën 223-264.
Stevens, A., Struktuur en historische ondergrond van het Haspengouws taallandschap (1952) - In: Het oude Land van Loon VII 4-20.
Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland (1939-).
Taeldeman, J., Een ‘ontrondingsgebied’ aan de grens tussen Oost- en Westvlaams (1968) - TT XX 174-181.
Teirlinck, Is., Klank- en vormleer van het Zuidoost-Vlaandersch dialect (1924).
Tiemeyer, W.F., Klankleer der gedichten van Willem van Hildegaersberch (1916).
Tummers, P.L.M. en D.P.Blok, Waternamen in Limburg en Drente (1968) - BMNC XXIV.
Vandoorne, Marc, Foneeminventaris en historisch onderzoek van klinkers en tweeklanken van het Rumbeeks. Dialectgeografisch onderzoek van 22 gemeenten (Licentiaatsverhandeling Leuven) (1970).
Vangassen, H., Noordhollandse charters (1964). - Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands 8.
Vangassen, H., De Nederlandse IJ te Amsterdam (XIVe - XVIIe eeuw) (1965) (Historische Dialektologie I).
Veen, T. van, Utrecht tussen oost en west (1964).
Vercoullie, J., Spraakleer van het Westvlaamsch dialect (1885) - Onze Volkstaal II 1-47.
Verstegen, V., De ontrondingsgebieden in Zuid-Nederland (1941) - HCTD XV 299-304.
Viaene, A., Waterwerken bij de Fintele te Pollinkhove in 1396 (1962) - Biekorf LXII 149-150.
Vries, W. de, Is *uu* voor *oe* Holland in- en uitgevoerd? (1927) - Med.Kon.Ned.Ak.v.Wetenschappen LXIII A 5.

Weijnen, A., Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant (1937).
Weijnen, A., Taalgeografie en interne taalkunde (1951) - BMDC XII.
Weijnen, A., De Meijerse verkorting (1952) - TT IV 175-181.
Weijnen, A., Zeventiende-eeuwse taal[4] (1965).
Welter, Wilhelm, Die niederfränkischen Mundarten im Nordosten der Provinz Lüttich (1933).
Woeste, Fr., Wörterbuch der westfälischen Mundart[2], bewerkt door E.Nörrenberg (1930).
Winkel, J. te, Noordnederlandsche tongvallen. Atlas van taalkaarten met tekst (1899-1901).
Winkler, J., Algemeen Nederduitsch en Friesch dialecticon. 2 dln. (1874).
Wortmann, F., As. *iu* > *ö*: in den östlichen Niederlanden und im westlichen Westfalen (1963) - DB 139-159.

*1

[Kaarten]

[11.]

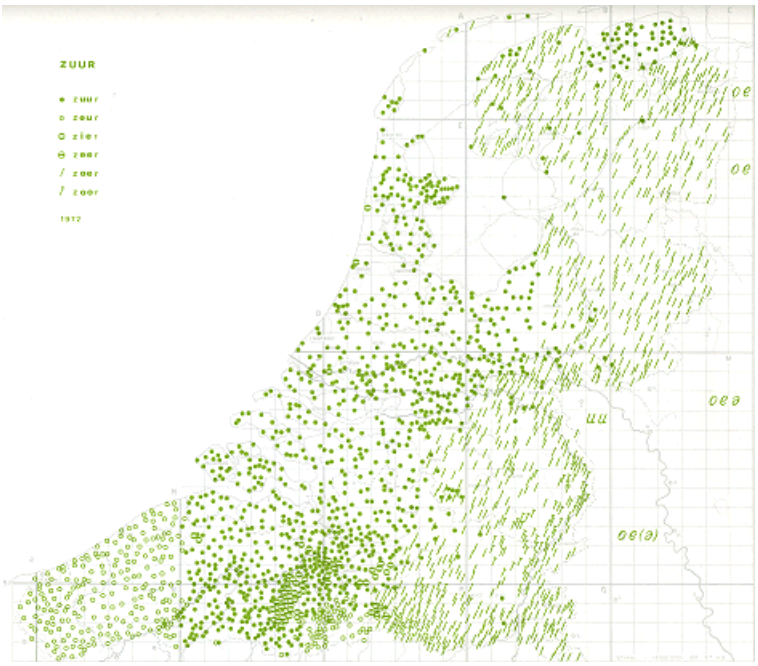

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

[12.]

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

[13.]

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

[14.]

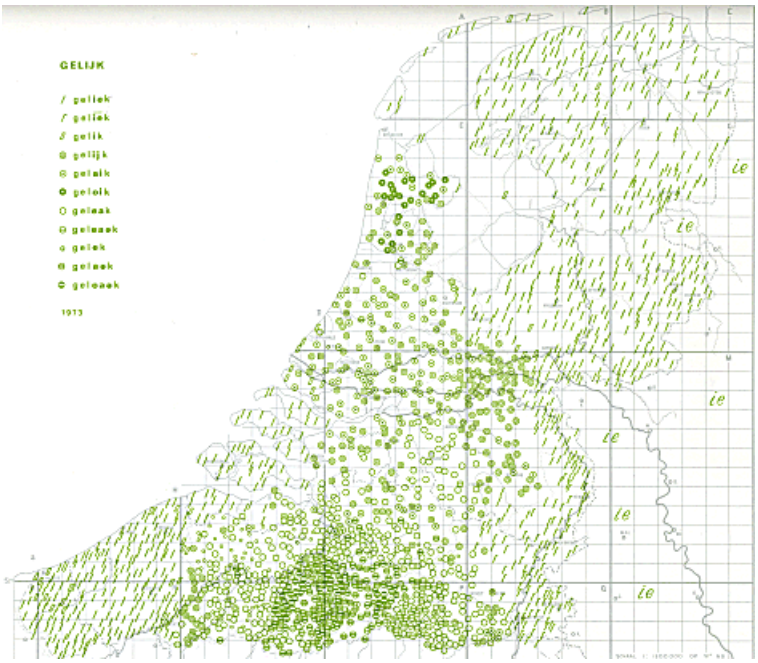

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

[15.]

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

[16.]

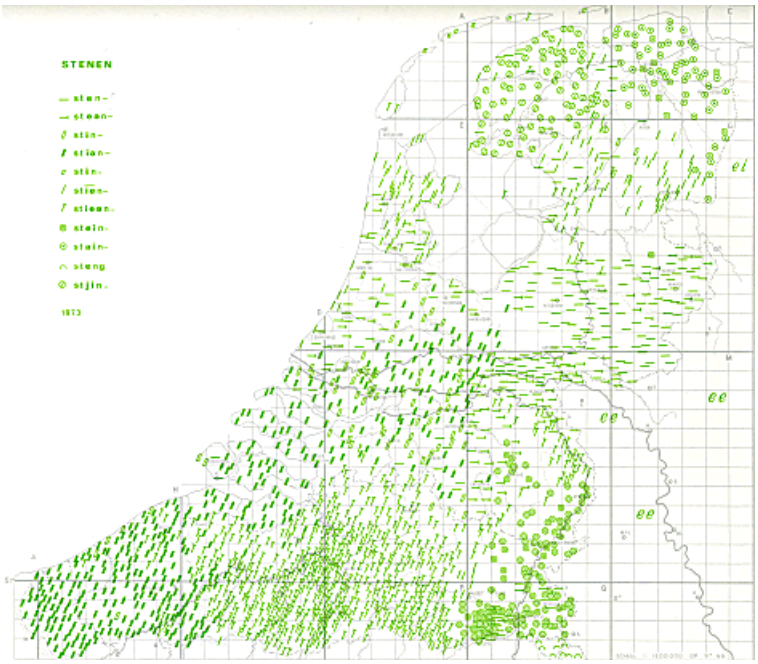

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

[17.]

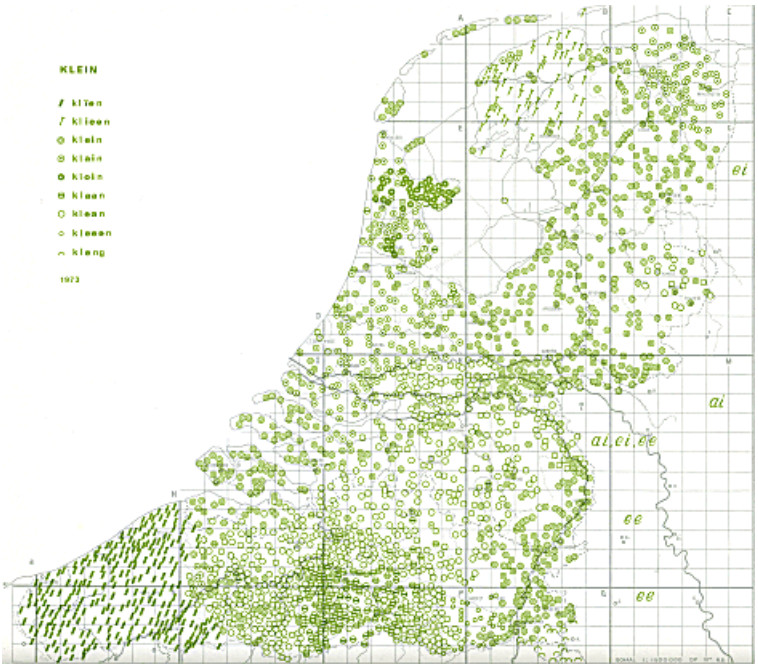

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

[18.]

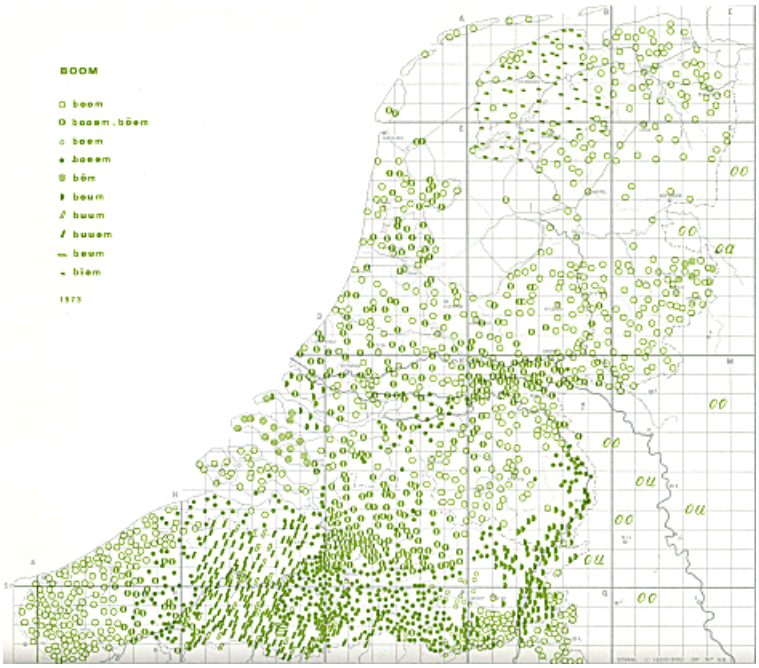

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

[19.]

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

[20.]

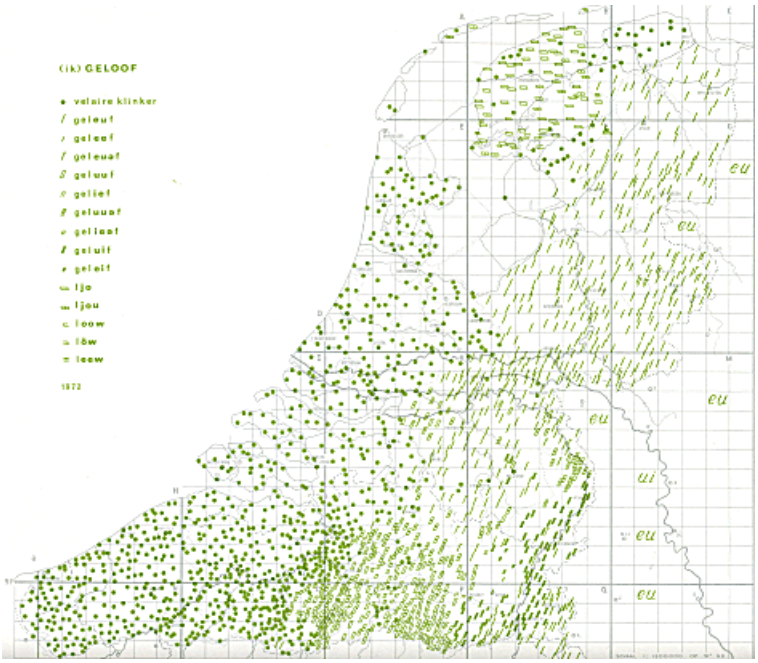

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.